

EDITO

Paule Verbruggen Niños, brigadistas en onverwerkt verleden p. 2

BIJDRAGEN

Bert Govaerts, Comandante Georges Kopp (1902-1951).
De Belgische vriend van George Orwellp. 5

Widukind De Ridder, 'Loon naar werk' rond 1900.
De invloed van loonsystemen op arbeid, arbeidsverhoudingen
en management p. 23

OPGEMERKT

Rita Calcoen, De 'foto's Corman' over de Spaanse Burgeroorlog.
Een unieke vondst? p. 36

Bob Reinalda, Internationale beïnvloeding van de Belgische
sociale politiek. Proefschrift van Jasmien Van Daele,
UGent, 2007 p. 49

BRONNEN

Rik De Coninck, Archief van ABVV-syndicale delegatie
Papierfabriek van Langerbrugge p. 57

Rik De Coninck, Interview met Alex Van Wynsberghe p. 58

Martijn Vandenbroucke, Archief van Bert Van Hoorick p. 63

Sofie Vrielynck, Archieven van organisaties voor migranten. p. 64
Het archief van het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden
Het archief van het Steunpunt Zonder Papieren-Brussel
Het archief van het Regionaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen,
het latere Provinciaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen en het
huidige Oost-Vlaams Diversiteitscentrum

Martijn Vandenbroucke, Archief van sm Het Beste Boek p. 71

Martijn Vandenbroucke, Archief van Max Buset p. 72

PUBLICATIES

Joris van Parys, Naar een beter lot. Cyriel Buysse en de verkiezingen
van 1894. Voorpublicatie uit de biografie Het leven, niets dan het
leven. Cyriel Buysse en zijn tijd.p. 74

Eric Geerkens & Luc Peiren, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Hubert
van Humbeeck, Anne Vincent, Honderd jaar P&V (1907-2007)
De unieke geschiedenis van een coöperatieve
verzekeringsmaatschappij p. 84

RECENSIE

Vincent Scheltiens, Antony Beevor, De strijd om Spanje.
De Spaanse Burgeroorlog 1936-1939 p. 94

BELGIE-BELGIQUE
P.B.
9000 GENT 1
3/5327

Brood & Rozen 2007/2 jaargang 12

2007/2 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift
uitgegeven door Amsab-Instituut
voor Sociale Geschiedenis
directeur: Wouter Steenhaut
voorzitter: Frank Beke
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
[T] 09 224 00 79
[F] 09 233 67 11
[E] broodenrozen@amsab.be

2007/2

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

HOOFDREDACTIE: Paule Verbruggen

EINDREDACTIE: Ludwine Soubry, Paule Verbruggen

KERNREDACTIE: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerd, Hans Mortelmans, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Ludwine Soubry, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule Verbruggen, Donald Weber

REDACTIERAAD: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (Cultuurstad Gent), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (Bijloke-museum/STAM), Marc Hooghe (K.U.Leuven), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

VORMGEVING: Patricia Rau

ILLUSTRATIES: Geert Bonne, Rita Calcoen, Lieve Cosyns, Rik De Coninck, Bert Govaerts, Hendrik Ollivier, Vincent Scheltiens, Peter Scholliers, Ludwine Soubry, Joris van Parys, Sofie Vrielynck, Marc Wildemeersch

TEKSTVERWERKING: Viviane Taeckens, Pascale Welvaert

VERZENDING EN ABONNEMENTEN: Viviane Taeckens, Gwendolina Van Hoecke

DRUK: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent. *Brood & Rozen* is gedrukt op recyclagepapier

OMSLAGILLUSTRATIE: Fotomontage

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab-ISG.

Afscheid van familie, Spanje, 22 februari 1937

NIÑOS, BRIGADISTAS EN ONVERWERKT VERLEDEN

Vorig jaar was het zeventig jaar geleden dat de Spaanse Burgeroorlog begon. Een oorlog die in het Belgische collectieve geheugen vooral verankerd blijft door de vijfduizend Spaanse kinderen, de *niños de la guerra*, die hier vanaf 1937 werden opgevangen in Belgische families en opvangtehuizen, en van wie er velen (ongeveer 1300) zijn gebleven. Voorts trokken ongeveer tweeduizend Belgen, de meesten vanaf 1937, naar Spanje om in de Internationale Brigades mee te vechten voor het republikeinse Spanje. 1937 blijft ook in de herinnering door Guernica, het eerste massabombardement op burgers dat de wereld schokte en vereeuwigd is door Picasso.

In dit nummer brengen we enkele bijdragen over die periode, niet met de pretentie van een 'special' – daarvoor ontbrak de tijd – maar als een 'speldenprik', een aanzet tot meer.

Vincent Scheltiens is zelf zoon van Spaanse inwijkelingen. Zijn vader was een *niño*, zijn moeder kwam eind jaren 50 naar België. Vanuit die achtergrond is hij enorm geïnteresseerd in de geschiedenis van Spanje, en vooral in de Spaanse Burgeroorlog. Hij stelt dat de Belgen verhoudingsgewijs koplopers waren in de internationale solidariteit met Spanje, maar dat daarover in de Spaanse literatuur weinig of niets te vinden is. De twee facetten van de solidariteit met de republiek – vluchtelingenkinderen en oorlogsvrijwilligers – vormen wel, ook bij ons, het hoofdbestanddeel van de werken over de Spaanse Burgeroorlog. Begrijpelijk, zegt hij, maar om een algemeen inzicht te verwerven over dit conflict, is er vooral kritisch historisch onderzoek nodig én inhoudelijk debat. Hij geeft alvast een voorsmaakje in zijn grondige bespreking van het boek van Antony Beevor, *De Strijd om Spanje*. Een must

voor wie het denken in functie van twee 'kampen' wil overstijgen, een ontvullende (of eerder nuchtere?) benadering van dit in Spanje nog steeds onverwerkt verleden.

Bert Govaerts schetst het intrigerende portret van een van de zovele Spanje-vrijwilligers, commandante Georges Kopp, vriend van George Orwell en avonturier. Of hoe de motivatie voor iemands engagement in de Spaanse Burgeroorlog niet altijd eenduidig was.

Rita Calcoen geeft een relaas van haar zoektocht naar de fotograaf van een reeks foto's over de burgeroorlog die via een archiefschenking in Amsab-ISG terecht kwamen. Meer dan waarschijnlijk zijn de foto's genomen door Mathieu Corman, bekend boekhandelaar in België en erbuiten, globetrotter en reporter.

Ook nog in dit nummer: exclusief, de voorpublicatie van een hoofdstuk uit de biografie *Het leven niets dan het leven*. Cyriel Buysse en zijn tijd van Joris van Parys; een bijdrage van Widukind De Ridder over een nieuwe, sociaal-culturele benadering van het historisch onderzoek naar lonen; een bespreking door Bob Reinalda van het doctoraat van Jasmien Van Daele over de invloed van de Internationale Arbeidsorganisatie op de sociale politiek in België tussen 1919 en 1944; een hele rist nieuw verwerkte archieven die op onderzoekers wachten, en een uitgebreide voorstelling van de publicatie die Amsab-ISG realiseerde over de – inderdaad unieke – geschiedenis van de coöperatieve verzekeringsmaatschappij P&V.

Een fijne vakantie met uren van puur leesgenot!
Paule Verbruggen

Bert Govaerts,
documentairemaker,
VRT - Canvas

Comandante Georges Kopp (1902-1951). De Belgische vriend van George Orwell

In het historische reisboek 'In Europa' neemt de Nederlandse journalist Geert Mak zijn lezers mee op een lange tocht langs de littekens die de 20e eeuw heeft achtergelaten in het lichaam van het oude continent. Hij bezoekt slagvelden, strafkampen, monumenten enz. en vertelt de verhalen die daarbij horen. Zo tegen pagina 400 aan bereikt Mak de stad Barcelona, waar hij de jaren van de Spaanse Burgeroorlog oproept. Een van zijn bronnen is het bekende reportageboek van George Orwell: 'Homage to Catalonia', gebaseerd op Orwells eigen ervaringen aan het front als militieman. Al wie dat werk ooit las zal zich het personage van Orwells comandante herinneren. Orwell introduceert hem op een onweerstaanbare manier wanneer hij de slonzige colonne beschrijft waarmee hij in december 1936 zelf naar het front bij Alcubierre werd gedirigeerd: "De centuria, tachtig man en verschillende honden sterk, sjouwde in wanorde de weg af. (...) Aan het hoofd van de colonne, naast de rode vlag, reed Georges Kopp, de zwaargebouwde Belgische comandante, op een zwart paard."⁽¹⁾

Lezers van Orwell (en van Mak, die hem gewoon overschrijft) weten hoe het Kopp verder vergaan is: de moedige, schalkse, maar ook bekwame *comandante* maakte promotie in het nieuwe leger van de republiek, maar werd gearresteerd toen de stalinistische kam door de republikeinse kaders werd gehaald. Kopp had in een foute, zogenaamd trotskistische militie gevochten en dat volstond om verdacht te worden van spionage. Toen Orwell zijn boek schreef, zes maanden nadat hij zelf uit Spanje gevlucht was, meende hij dat Kopp intussen geëxecuteerd was. Hij had al lange tijd geen teken van leven uit de gevangenis meer gekregen. Zeventig jaar later weet Geert Mak nog altijd niet beter: "Al die mensen (...) als Kopp, die honderdduizenden slachtoffers van de terreur van links en rechts, we weten nauwelijks hoe ze aan hun eind zijn gekomen, en waarom, en waar hun getormenteerde lichamen zijn gebleven."⁽²⁾

Links en boven: het Registration Certificate for Aliens waarmee Georges Kopp na WO II in Groot-Brittannië mocht verblijven. Hij staat - verkeerdelijk - als Belg vermeld (collectie Marc Wildemeersch)

Comandante Georges

Geert Mak vergist zich. Kopp overleefde niet alleen de Spaanse Burgeroorlog. Hij ging daarna nog jaren door met een zeer persoonlijke strijd tegen het fascisme. Hij stierf pas in 1951, uitgeput en verminkt, in Marseille.

Rekening houdend met de oplage en de bekendheid van Orwells boeken, zou Georges Kopp de beroemdste Belgische Spanjestrider van allemaal moeten zijn. Het is dan ook heel vreemd dat hij nergens voorkomt in de literatuur over die Belgische vrijwilligers. Wie was toch die zware, polyglotte Belg op het zwarte paard, naast de rode vlag? George Orwell zelf geeft ons een sleutel aan: “(..) ik kende zijn levensgeschiedenis. Hij was iemand die alles – gezin, nationaliteit, carrière – had opgeofferd, alleen om in Spanje tegen het fascisme te gaan vechten. Door België zonder toestemming te verlaten en dienst te nemen bij een vreemd leger, terwijl hij Belgisch dienstplichtige met groot verlof was, en daarvoor al door te helpen bij illegale munitiefabricage voor de Spaanse regering, had hij jaren gevangenisstraf tegoed als hij ooit naar zijn land zou terugkeren...”.

De levensloop die Orwell hier van zijn vriend schetst roept véél meer vragen op dan hij beantwoordt. Het klopt dat sommige Belgische dienstplichtigen die naar Spanje waren getrokken achteraf last kregen met het gerecht. Maar het aantal Belgische (reserve)officieren dat gedagvaard werd, was zeer klein. We kennen hun namen: die van Kopp komt niet voor in dat lijstje, hoewel Orwell ons signaleert dat zijn *comandante* in het Belgisch leger ingenieur-reserveofficier bij de genie was geweest. Overigens werd niemand in België tot ‘jaren’ gevangenisstraf veroordeeld voor dienstneming in het leger van de Spaanse Republiek. Ook het verhaal van de illegale munitiefabricage roept vragen op. De kranten uit die dagen maken er alvast geen melding van.

De oplossing voor het raadsel is eenvoudig, zij het tamelijk ontluisterend voor George Orwell die geroemd wordt om zijn nuchterheid, zijn scherpe observatievermogen en zijn talent om door onzin heen te kijken. Georges Kopp had zijn verleden gewoon grotendeels verzonnen. Dat de krijgsraad hem met rust liet na zijn Spaanse avonturen, is niet zo verwonderlijk: Kopp bezat niet eens de Belgische nationaliteit, laat staan dat hij ooit in het Belgisch leger zou gediend hebben.

Een Rus in Brussel

Georges Kopp werd geboren in Sint-Petersburg, op 10 of op 23 juni 1902, de ene geboortedag volgens de orthodoxe kalender, de andere volgens de gregoriaanse. Van meet af aan is er enige dubbelzinnigheid in zijn leven. In de oudste stukken van de vreemdelingenpolitie heet hij nog Joeri. Kopps ouders waren allebei Russen. Vader Alexander kwam uit Rostow aan de Don, moeder Guitalia (in Brussel liet zij zich Henriette noemen) uit Odessa. Afgaande op hun familienamen (Kopp en Neimann) behoorden zij waarschijnlijk tot de Duitse diaspora in Rusland.

De familie arriveerde in 1910 in België en ging in Schaarbeek wonen. Alexander gaf als beroep *représentant de commerce* op. Hij verkocht onder andere aanstekers. De Belgen wilden graag weten welk vlees ze met Alexander in de kuip kregen, maar de politiecommissaris van Sint-Petersburg liet weten dat hij werkelijk niets over dit individu kon achterhalen. Hij was in ieder geval geen vluchteling.

In 1915 week moeder Kopp met haar zoon naar Zwitserland uit, om vijf jaar later weer naar België te verhuizen. De familie moet in die periode redelijk welgesteld geweest zijn. Georges kon verder studeren in Lausanne. Terug in Brussel schreef hij zich in aan de Université Libre de Bruxelles, voor een opleiding als ingenieur. Verder dan twee kandidaturen, afgesloten met ‘voldoening’, bracht hij het niet. Vermoedelijk moest hij zijn studies afbreken door het overlijden van zijn vader. Toch gebruikte hij de rest van zijn leven de ingenieurstitel en oefende hij dat vak op vele plaatsen uit. In een verklaring die hij later aflegde voor de Britse inlichtingendienst, somde Kopp een hele reeks bedrijven op waarin hij steeds hogere functies zou gehad hebben: Société Chaubobel, Centrales Electriques des Flandres et du Brabant (Langerbrugge), Ateliers Georges Dubois... tot hij zich in 1934 vestigde als zelfstandig consultant. Hij was op dat ogenblik ook al gehuwd en vader van vijf kinderen. Het zelfstandige consultant-bedrijfje draaide niet bijzonder goed en Kopps vrouw verweet hem de materiële neergang van het gezin die daar het gevolg van was. Het echtpaar ging uiteen. De scheiding werd uitgesproken op 9 augustus 1935.

Georges Kopp ging weer in Schaarbeek wonen, bij zijn moeder, die na het overlijden van Alexander bijna zonder middelen van bestaan was achtergebleven. In december 1935 vroeg ze aan de burgemeester van Schaarbeek om vrijgesteld te worden van de 100 frank belasting voor een nieuwe vreemdelingenkaart. Henriette had toen de status van *réfugiée russe*. Ze verdiende maar 400 frank in de maand en haar zoon, haar ‘enige steun’, was getroffen door de crisis en kon niet helpen. Georges vond een nieuwe baan in Trazegnies, pendelde een paar maanden tot hij ineens was verdwenen, na een ruzie. Het was dan juli 1936. Moeder Kopp zal later aan agenten van de Belgische staatsveiligheid uitleggen dat haar zoon zich nooit met politiek had beziggehouden en nooit lid was geweest van een politieke organisatie. Er is geen reden om aan die verklaring te twijfelen. In geen enkele sociale beweging of bij geen enkele manifestatie heeft Georges Kopp voor juli 1936 sporen nagelaten. Zelfs niet in de studentenorganisaties van de ULB.

Een komische opera met af en toe een dode

We vinden hem terug op 19 oktober 1936, in Hotel Sala in Perpignan. Op papier van deze *Grande brasserie (chauffage central/eau courante/salle de bains)* schrijft hij een lange brief aan zijn vijf kinderen (het oudste is op dat ogenblik 10 jaar, het jongste 4). Hij legt hen uit dat ze mekaar een tijdje niet zullen kunnen zien omdat hij vrijwillig dienst heeft genomen in een Spaanse ‘regeringsmilitie’. Vervolgens legt hij uit waar-

GRANDE BRASSERIE HOTEL SALA

SERVICE A PRIX FIXE ET A LA CARTE
ON PREND DES PENSIONNAIRES
ON SERT A TOUTE HEURE
REPAS SUR COMMANDE
SPÉCIALITÉ DE RÉVEILLONS
CONSOMMATIONS DE MARQUE

CHAUFFAGE CENTRAL - EAU COURANTE - SALLES DE BAINS

M. SALA, Propriétaire

6, Passage des Variétés - PERPIGNAN - Tél. 12-29

R. C. Perpignan 9131

DANCING

CHAMBRES CONFORTABLES
SALLE POUR FÊTES ET BANQUETS

Le 19 octobre 1936.

Mes chers petits enfants chéris,

Je viens d'apprendre, à mon véritable désespoir, qu'une lettre que j'ai écrite le 6 à Paris n'a probablement pas été postée par la personne à qui je l'avais confiée et que vous ne savez, par conséquent, rien de moi depuis votre dernière entrevue.

Au risque de vous redire ce que j'ai déjà écrit le 6, je vais vous expliquer ce qui s'est passé.

Nous allons rester quelque temps sans nous voir car j'ai souscrit au début du mois d'un engagement volontaire dans les milices gouvernementales espagnoles.

Il faut que je vous explique une décision que j'ai prise après mûre réflexion et dont je désire que vous puissiez comprendre les motifs et, au besoin, les relire quand vous êtes plus grands.

Depuis quelques années, il est par le monde, un courant d'idées qu'on appelle fascistes et qui vise à instituer dans chaque pays un régime de dictature, c'est à dire un régime où toute liberté est supprimée au profit de quelques chefs. Ce mouvement

om hij dat gedaan heeft: "Sinds een paar jaar bestaat er in de wereld een ideeënstroming die men fascistisch noemt en die er op uit is om in elk land een dictatoriaal regime te installeren, d.w.z. een regime waarin alle vrijheid wordt geschrapt ten bate van enkele leiders. (...) "Omdat het fascisme zich nu ook in Spanje dreigt te vestigen" ... moeten alle mannen van goede wil hun hulp en hun steun verlenen aan de republikeinse regering in Madrid. Ik heb dus beslist om haar mijn diensten aan te bieden." Bij de brief aan de kinderen voegt Kopp een korte notitie voor zijn ex-vrouw, waarin hij zijn diepere drijfveer verklaart: "Je hebt in mijn brief aan de kinderen kunnen lezen welke politieke reden mij doet vertrekken, maar ik hoefde hen niet uit te leggen hoe het komt dat zo'n motief mij nu raakt en tot handelen brengt."⁽³⁾

Dat ware, dieperliggende motief is het stukgelopen huwelijk en zijn onmacht om gelukkig te worden zonder zijn ex-vrouw, zegt hij. Hij houdt er rekening mee dat de kans dat hij niet terugkeert van de oorlog groot is, daarom neemt hij nog één keer contact op. Ten slotte vraagt hij zijn ex om er op toe te zien dat de kinderen een christelijke opvoeding krijgen...

Kort na het versturen van zijn brieven naar huis steekt Kopp de Spaanse grens over. In oktober 1936 was de 'revolutie' in Catalonië en Aragon al door haar wildste fase heen. Nadat de militaire staatsgreep van 18 juli was afgeslagen, hadden politieke partijen en vakbonden in Barcelona talrijke milities gevormd. Samen met 'loyale' restanten van het reguliere leger waren die erin geslaagd om de soldaten van Franco vast te pinnen op een frontlijn die liep van Huesca in het noorden tot aan Teruel in het zuiden. Die lijn zou daar achttien maanden blijven liggen. De 'oorlog' was eigenlijk voorbij toen Kopp arriveerde. "Dit is geen oorlog", noteerde Orwell uit zijn mond, "maar een komische opera met af en toe een dode." De belangrijkste vijanden in de sierra rond Alcubierre waren de koude, de honger en het vuil.

In de herfst van 1936 probeerde de Catalaanse regering, de Generalitat, die op haar onafhankelijkheid stond, zelf een wat geregelder leger te smeden uit de heterogene anarchistische, communistische, socialistische en nog andere milities. Toen Orwell in december 1936 Kopp voor het eerst ontmoette, op weg naar het front, was die professionalisering al op gang gebracht. De milities waren op papier sinds 6 december samengevoegd in het Catalaanse Leger (Exèrcit de Catalunya). Er bestond toch al weer min of meer een militaire hiërarchie. En daar had Kopp blijkbaar snel zijn plaatsje in gevonden. Hij had er een paar troeven voor. Hij was meertalig (Frans, Engels en blijkbaar ook snel Spaans), goed opgeleid en had verstand van mechanica (al had hij dan geen einddiploma gehaald). Behalve Orwell geloofden ook andere Britten in Kopp's eenheid (bijna allemaal leden van de Independent Labour Party (ILP), een marxistische maar niet-communistische Britse splinterpartij) dat de flair waarmee hij bevelen gaf te maken had met zijn basisopleiding als reserveofficier in het Belgisch leger. Zijn kennis van wapens en munitie brachten ze ook in verband met zijn recente verleden

Fragment uit de brief die Georges Kopp aan zijn kinderen schreef in 1936 (collectie Bert Govaerts)

als smokkelaar in dienst van de republiek. Boven alles moet Kopp dus een formidabel acteur geweest zijn, want zoals we weten was zijn militaire achtergrond volledig verzonnen.

Kopp en Orwell behoorden tot de zogenaamde Lenindivisie, die bij de professionalisering van het leger zou omgedoopt worden tot 29e divisie. Ze was gegroeid uit de militie van een revolutionaire partij, de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM), onder leiding van Andreu Nin. Nin had lange tijd in de Sovjet-Unie geleefd en gold als een sympathisant van Trotsky, maar had al in 1934 openlijk afstand van hem genomen. Toch kregen de POUM-leden en militiesoldaten vaak te horen dat ze trotskisten waren. Antistalinisten waren ze in ieder geval. Niets wijst er overigens op dat de apolitieke Kopp bewust voor deze groep had gekozen. Hij schreef aan zijn kinderen dat hij zijn 'contract' in Parijs getekend had. Vermoedelijk waren de eerste Spaanse republikeinen die hij daar tegen het lijf liep toevallig POUM-militanten geweest.

De maanden gingen voorbij aan het front in Aragon, met schermutselingen en kleinere gevechten. Orwell heeft het allemaal levendig beschreven in zijn *Homage to Catalonia*. Kopp verschijnt geregeld op die bladzijden, als een operetteachtig, maar ook moedig man. Een *ladies' man* was hij ook. Toen Orwells vrouw Eileen hem kwam opzoeken achter het front, probeerde Kopp haar meteen te versieren. En zij was ook niet ongevoelig voor zijn charmes. Maar dat staat niet in Orwells boek.

De revolutie eet haar kinderen op

In de lente van 1937 namen de spanningen in het republikeinse kamp toe. De rol van de door communisten beheerste Partido Socialista Unificado de Cataluña (PSUC) werd alsmaar groter. Dat dankte de partij aan de grote materiële steun die Stalin de Spaanse Republiek gaf, onder andere in de vorm van wapenleveringen. Volgens een traditionele analyse kwamen de communisten met een 'burgerlijk' programma tegenover de 'ware' revolutionaire krachten (anarchisten en POUM) te staan. De PSUC streefde onder andere naar een efficiënt leger onder een eengemaakte leiding en wees alle sociale experimenten af. De anarchisten waren volop in de weer met collectieven en bedreven ook een bijwijlen zeer willekeurige 'revolutionaire' rechtspraak. Dat droeg allemaal niet bij tot een efficiënte oorlogsvoering. In de eerste dagen van mei 1937 werden de meningsverschillen tussen de republikeinse fracties in Barcelona met de wapens beslecht. Toen de gevechten voorbij waren, telde men honderden doden. Kopp en Orwell waren toevallig allebei in Barcelona en raakten zijdelings betrokken bij de strijd. Orwell beschrijft onder andere hoe zijn *comandante* met ware doodsverachting probeert om een gevaarlijke situatie te ontmynen en bloedvergieten te voorkomen. In een zeer theatrale scène bezegelt Kopp een lokaal 'bestand' tussen de POUM en de Guardia Civil met de ruil van een geweer voor vijftien flessen bier.

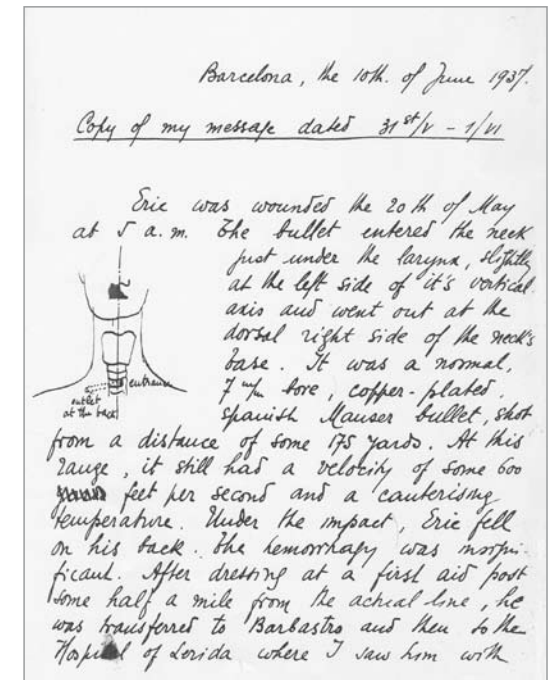
Een paar dagen na het einde van de straatoorlog in Barcelona trokken Orwell en Kopp weer naar het front in Aragon. De sfeer was er grondig veranderd. De 'revolutie' was

voorbij. De centrale overheid in Valencia maakte van de meigevechten gebruik om de hand te leggen op het Catalaanse leger. De communisten wezen de POUM aan als de ware verantwoordelijke voor het geweld en de partij van Nin raakte in het gedrang. De PSUC aarzelde niet om de *poumistas* te beschuldigen van spionage en fascistische agitatie.

Aan het front veranderde er niet meteen heel veel. Behalve voor George Orwell. In die vroege ochtend van 20 mei 1937 kreeg een sluipschutter hem in zijn vizier. Orwell werd geraakt in de nek en ontsnapte "op een millimeter na" aan de dood. Hij was wel voor weken buiten strijd. Kopp, die hem intussen beschouwde als een goede vriend, ging hem opzoeken in Lérida en zorgde er nadien voor dat hij snel naar het universitaire ziekenhuis van Barcelona werd getransporteerd. Op verzoek van Orwells vrouw Eileen schreef hij op 10 juni een lange brief aan haar broer, Eric O'Shaughnessy, die een bekend chirurg was. De brief gaf een zeer precieze beschrijving van Orwells schotwonde, met een mooie technische tekening en al: "Eric (Orwells echte naam was Eric Blair, BG) werd gewond op 20 mei, om 5u 's ochtends. De kogel drong de nek binnen, net onder de larynx, even links van de verticale as en ging naar buiten langs de dorsale rechterzijde van de nekbasis."⁽⁴⁾

De brief van acht kantjes leert ons ook veel over Kopp zelf. Zijn Engels is op een paar kleine foutjes na vlekkeloos. Moeiteloos hanteert hij medische termen, in soepel lopende zinnen. Deze briefschrijver is een zeer gecultiveerd man. Ook de humor schemert door. Kopp vergelijkt het geluid van Orwells beschadigde stembanden met dat van "de remmen van een heel oude Ford Model T". En wanneer hij de kwaliteiten van het ziekenhuis in Barcelona aanhaalt, voegt hij daar fijntjes aan toe: "De meeste verpleegsters zijn brunettes."

Terwijl Orwell van zijn schotwonde herstelde, ging de communistische anti-POUM-campagne naar haar hoogtepunt. Op 16 juni werd de partij zonder meer verboden. Veertig kopstukken, onder wie partijleider Andreu Nin, werden gearresteerd. Nin verdween en niemand zou hem ooit nog terugzien.

Brief van Kopp aan Eric O'Shaughnessy met een beschrijving van Orwells schotwonde (collectie Bert Govaerts)

George Orwell en Eileen (in Spanje heetten ze nog gewoon het 'echtpaar Blair') en de overige buitenlandse vrijwilligers die bij de POUM-militie ingeschreven waren, kwamen samen met de rest van de partij op een zwarte lijst te staan. Eileen kreeg de politie op bezoek en haar hotelkamer werd doorzocht. Orwell begreep dat de tijd gekomen was om Spanje te verlaten. Maar hij wilde dat niet doen zonder officieel uit het republikeinse leger ontslagen te zijn. Terwijl hij in de weer was om de juiste documenten te verzamelen, kwam het bericht door dat ook Georges Kopp, volgens Orwell op dat ogenblik majoor en bevelhebber van een bataljon, gearresteerd was. De Blairs gingen meteen op zoek naar hun goede vriend, wat niet zonder risico was voor hun eigen veiligheid. Ze troffen hem aan in een geïmproviseerde gevangenis: de propvolle benedenverdieping van een winkel. Hij had er zijn goed humeur niet bij verloren en stak nog in een piekfijn uniform: *"Ik veronderstel dat we nu allemaal zullen neergeschoten worden"*, kondigde hij lachend aan. George Orwell deed nog wat hij kon om Kopp uit de gevangenis te krijgen, maar het mocht niet baten. Na een paar dagen moest hij zijn pogingen opgeven en zelf uit Spanje wegvluchten.

Niets was eenvoudig in het leven van Kopp en dus ook niet deze schijnbaar volledig transparante episode: Kopp werd gearresteerd omdat hij tot de 29e ('POUM')-divisie behoorde. Orwell vertelde dat hij bang was om de eenheid van Kopp te vermelden bij zijn pogingen om hem vrij te krijgen. Al wie met de POUM te maken had gehad was immers 'verbrand'. Het zal in de gegeven omstandigheden niet veel uitgemaakt hebben, maar hoogstwaarschijnlijk was Kopp daar op het ogenblik van zijn arrestatie (eind juni 1937) technisch géén lid meer van. Het Leger van Catalonië was na de straatgevechten in Barcelona grondig omgevormd, geprofessionaliseerd en gehispaniseerd. Onder andere vier Internationale Brigades waren erin opgenomen. Het heette voortaan het Leger van het Oosten, onder het commando van generaal Pozas. In dat nieuwe leger hadden maar weinig officieren uit de militietijd in het hogere kader hun plaats behouden. Maar zo indrukwekkend moeten de prestaties van de militaire autodidact Kopp geweest zijn, dat hij wél mocht blijven. We vinden zijn naam terug op officierenlijsten die bewaard worden in de Servicio Histórico Militar in Salamanca. Hij behoorde begin juli 1937 tot de generale staf van de Internationale Brigades die waren opgenomen in de 45e divisie, met de graad van kapitein. Orwell wist dat niet, Kopp vertelde het hem ook niet⁽⁵⁾ en hij heeft er later ook nooit over gerept. Een overstap van de 29e divisie naar de door de communisten gedomineerde 45e paste niet in het plaatje van het 'slachtoffer van het stalinisme'. Maar dit detail maakt het vreemde verhaal van Orwell over Kopp, die zou gearresteerd zijn toen hij van Valencia (waar de republikeinse regering zich had teruggetrokken) met een belangrijke brief van generaal Pozas op weg was naar de lokale bevelhebber in Barcelona, begrijpelijk. Een bataljonscommandant die aan het front staat, maakt dat soort reises niet, maar een officier van de generale staf wel. Hoe dan ook, Kopps overstapje naar de Internationale Brigades, dat heel recent moet geweest zijn, had hem niet beschermd tegen zijn verleden in de 29e divisie.

Nacht op de middag

Kopp verdween in het vunzige labyrint van geheime of semi-geheime gevangenissen dat beheerd werd door de inlichtingendienst van het republikeinse leger: de Servicio de Investigación Militar (SIM), volgens sommige historici gewoon de Spaanse arm van Stalins geheime politie.

Kopps arrestatie werd opgemerkt buiten Spanje. Het Franse trotskistische blaadje *La Lutte Ouvrière* drukte zijn naam af op een lijst van buitenlanders die in Spanje gevangen zaten. De Belgische staatsveiligheid merkte dat op en ging aankloppen bij Henriette Neimann in Schaarbeek. Zij verklaarde dat ze er geen idee van had waar haar zoon verbleef. Maar de Sûreté wist dat ze geregeld brieven uit Spanje ontving en leidde daaruit af dat de Georges Kopp die in Spanje in de cel zat, wel degelijk dezelfde was als de man die officieel nog altijd in de Vandeweyerstraat 100 in Schaarbeek woonde. Een ex-Rus dus waar ze verder niks mee te maken had.

Kopp kon op meer solidariteit rekenen in Londen, waar de groep uit Spanje teruggekeerde leden van de ILP zich om hem en andere POUM-gevangenen bleef bekommeren. Hun acties werden ineens doorkruist door een stuk in de krant *The Daily Worker*. Een communistische Spanjeveteraan die ook onder Kopp gediend had, verklaarde daarin dat Kopp betrokken was bij wapensmokkel aan het front. Orwell en dertien andere veteranen weerlegden alle beschuldigingen in de ILP-krant *New Leader*.

Kopp bleef zestien maanden opgesloten, volgens zijn eigen verklaringen op zeventien verschillende plaatsen. Hij schreef achteraf een relaas over zijn ervaringen in de *checas* en concentratiekampen van de republiek. Kopp is een onbetrouwbare bron, waarover het ook gaat. Maar zijn beschrijving van de smerige, overbevolkte cellen, van de brutale en dagenlange ondervragingen en de dreiging met executie, klopt met die van andere SIM-gevangenen. De ondervragers waren, in goede stalinistische stijl, uit op 'bekentenissen' over het 'fascistische' karakter van de POUM, het verraad van de *poumistas* in de dagen van de straatgevechten in mei enz.. Kopp bekende niets, tekende niets. Zelf hield hij het erop dat hij zijn leven dankte aan het feit dat hij twee bezwarende dossiers uit de archieven van de SIM naar buiten had weten te smokkelen en zijn ondervragers had duidelijk gemaakt dat die zouden gepubliceerd worden als hem iets overkwam. Maar het is waarschijnlijker dat de Spaanse communisten en hun Russische adviseurs geschrokken waren van de hevige reacties op de verdwijning van Andreu Nin. Geen enkel andere POUM-leider werd nog geliquideerd. Een aantal kopstukken kreeg uiteindelijk, na meer dan een jaar, toch een proces. Dat gebeurde mede onder buitenlandse druk. Franse intellectuelen als André Malraux, François Mauriac en André Gide hadden er in een telegram aan de republikeinse regering op aangedrongen. Tijdens de verhoren kwam Kopp een paar keer ter sprake, maar dat leidde niet tot een diepgaande discussie. Het proces draaide uit op een sisser. De procureur werd er, met een verwijzing naar zijn Sovjetcollega in de processen van Moskou, van beschuldigd een Spaanse 'Vyshinski' te zijn en zelfs de socialistische ex-premier Largo Caballero kwam getuigen ten gunste van de beschuldigen. De rechters deden

uiteindelijk een vreemde uitspraak: ze spraken de POUM-leiding vrij van spionage, maar veroordeelden verschillende leiders tot zware gevangenisstraffen wegens laster aan het adres van de regering. Na de uitspraak in het POUM-proces had het niet veel zin meer om Kopp nog langer vast te houden.

Op 16 november 1938 schreef Kopps moeder een beleefde brief aan de Belgische staatsveiligheid, met het verzoek een document op te stellen dat haar zoon Georges Kopp, “die alleen maar Rus is omdat hij heeft nagelaten de nodige formaliteiten te vervullen die hem hadden toegelaten om Belg te worden”⁽⁶⁾ in staat zou stellen om in Spanje aan een visum voor België te geraken. Wie nog enig geloof hechtte aan de revolutionaire voorgeschiedenis van Georges Kopp, kon dat nu opbergen. Want zou hij echt naar België hebben willen terugkeren als hem daar ‘jaren’ gevangenisstraf wachtten? En zou de staatsveiligheid zonder meer hebben ingestemd met zijn terugkeer als ze wist dat hij een gezocht misdadiger was? De Sûreté hield er rekening mee dat Kopps vijf jonge kinderen in België woonden en dat volstond op zich om hem een inreisvisum toe te staan.

Na het voorspel, de echte oorlog

Op 14 december 1938 arriveerde Kopp in Frankrijk. Vanuit Toulon stuurde hij meteen een brief aan de Blairs, onder andere met de vraag of ze ervoor konden zorgen dat de ILP hem 50 pond zou lenen. Een maand later was hij in Parijs. Hij werd er opgevangen door een POUM-delegatie en Marceau Pivert, de leider van de pas gestichte linkse splintergroep Parti Socialiste Ouvrier et Paysan (PSOP), vroeg hem als spreker op meetings. Maar de *comandante* was moe en wilde liefst uit de schijnwerpers blijven, zo schreef hij aan zijn goede vrienden Eric en Eileen Blair, met wie hij onmiddellijk weer begon te corresponderen. Orwell had inmiddels zijn *Homage to Catalonia* gepubliceerd en Kopp was een van de eerste lezers. Hij vond het boek “splendid”. Yvonne Davet was al volop in de weer met een Franse vertaling ervan, maar er was weinig belangstelling vanwege de uitgevers.

Kopp was fysiek uitgeput: “Het is heel vervelend en ik voel me hulpeloos nu, zoals de Spanjaarden zeggen, de ‘hermano cuerpo’ geen gelijke pas meer houdt met de nog altijd alerte geest.”⁽⁷⁾ Dat hij geestelijk niet gebroken was, bewijzen de rapporten die hij over zijn verblijf in de gevangenis schreef, met veel details en ook weer een mooie technische tekening van een van de *checas*. Kopp voelde zich niet helemaal veilig in Frankrijk en meldde ook dat ‘men’ langs was geweest bij zijn moeder in Schaarbeek. Hij wou zo snel mogelijk naar Engeland. Maar in de loop van januari zocht hij toch zijn familie in Brussel weer even op.

Op 15 januari 1939 schreef het blad *Espagne Nouvelle* (*Organe de défense des militants, des conquêtes et des principes révolutionnaires en Espagne*) dat een “strijder van het eerste uur in de anti-fascistische militie” was teruggekeerd in zijn eigen land: “Un Rescapé des géôles staliniennes: Georges Kopp.” Het blad beschrijft Kopps militaire carrière en zijn

martelgang door de republikeinse gevangenissen en kampen en is trots op zijn standvastigheid. Maar: “Voor zijn arrestatie was Georges Kopp een sterke man met een robuuste gestalte; nu is hij nog slechts een schaduw van zichzelf: mager en gebogen stapt hij met moeite met een stok; zijn lichaam is overdekt met littekens, geruïneerd door alle ziekten die hij heeft opgelopen in de vunzige cachotten van de checas...”

Volgens het blad was de vrijlating van Kopp het resultaat van een grote campagne, opgezet door “onze Belgische kameraden”, een bewijs van internationale solidariteit. Maar behalve de Belgische staatsveiligheid en Kopps familie wist vermoedelijk niemand in Brussel dat Georges weer thuis was. Rond deze tijd schreef hij een korte tekst: *Petit Essai d'Analyse Marxiste des Evénements d'Espagne 1936-1939*. Hoogstwaarschijnlijk was deze bedoeld als voorwoord voor de Franse editie van *Homage to Catalonia*. Maar die kwam pas vele jaren later op de markt en toen vond Orwell de tekst niet meer geschikt. Begrijpelijk, want Kopp ontpopte er zich ineens als marxistisch ideoloog, met alle jargon dat daarbij hoort: “(...) laten we lessen trekken uit het Spaanse drama. Dat het er minstens toe diene dat het proletariaat de voorwaarden van zijn strijd beter begrijpt zodat het de volgende keer kan winnen als het op een of ander terrein de bourgeoisie weer voor zich krijgt... (...) Laten we vertrouwen hebben in onszelf, maar op voorwaarde dat we dat vertrouwen eerst verdiend hebben door een volledige theoretische vorming, door een diepgaande studie van het verleden, door een klare kijk op onze plicht. We zullen slagen.”⁽⁸⁾ Was getekend: Georges Kopp. Militant van de POUM. Commandant van de Arbeidersmilities.

Eind januari 1939 kreeg Kopp een paspoort voor Engeland te pakken. In Greenwich werd hij opgevangen door de familie Blair. Hij woonde een tijdje bij Orwells ouders. Orwell zelf verbleef toen in Marokko. Na enkele maanden ‘herstelverlof’ keerde hij terug naar Parijs, om er opnieuw aan de slag te gaan als consultant.

Toen in september 1939 de Tweede Wereldoorlog ‘officieel’ begon met de Duitse inval in Polen, nam Kopp dienst in het Franse vreemdelingenlegioen. De voormalige kapitein of misschien wel majoor, werd weer gewoon korporaal, bij de infanterie. Bij de Slag om Frankrijk raakte hij verschillende keren betrokken bij hevige gevechten, tot hij op 15 juni in het plaatsje Vinneuf-Montereau (aan de Yonne) door vier kogels geraakt werd: in de rechterlong, de linkerhand, het linkersleutelbeen en de linker-schouder. De zwaargewonde korporaal werd gevangengenomen, maar slaagde er twee maand later al in om te ontsnappen uit het ziekenhuis waar hij verpleegd werd. Hij voegde zich weer bij zijn eenheid in het niet-bezette deel van Frankrijk. Uiteindelijk kwam hij terecht in het depot van het legioen, in Sidi-bel-Abbes in Algerije.

Voor de rest van zijn levensgeschiedenis zijn we grotendeels aangewezen op verklaringen die Kopp heeft afgelegd aan de Britse inlichtingendiensten⁽⁹⁾ en die allemaal met minstens een korrel zout te nemen zijn. Soms zijn ze aantoonbaar fantaisistisch, maar de grote lijn van het verhaal werd bevestigd door aanvullende documenten van de Britten zelf.

Olie voor Vichy

In Algerije kwam Kopp in contact met een zekere kapitein Daigny, die officieel gewoon een legioenofficier was, maar in werkelijkheid een agent van het 2ième Bureau van het Vichy-regime, de inlichtingendienst dus van niet-bezet Frankrijk. Daigny merkte Kopps talrijke talenten op en suggereerde dat hij zich opnieuw in Frankrijk zou vestigen om er te gaan werken voor de Franse marine. Het 2ième Bureau voorzag grote problemen met de aanvoer van brandstof, als gevolg van de verstikkende voorwaarden die de Duitsers aan de wapenstilstand met Frankrijk hadden verbonden. Kopp, de ingenieur, was in het burgerleven al in de weer geweest met de synthetische productie van petroleum en moest dat nu, in het geheim, opnieuw gaan doen in dienst van Vichy. Hij aanvaardde. Hij was eigenlijk van plan geweest om opnieuw naar Engeland te vluchten en opnieuw dienst te nemen, maar hij besepte dat zijn fysieke toestand dat niet meer toeliet. Kopp werd uit het legioen ontslagen op 20 december 1940, met een klein pensioen voor zijn 80 % handicap. Hij miste een duim en een long. Hij vestigde zich in Marseille en zette er een fabriekje op voor de productie van synthetische olie, zoals afgesproken.

Hoewel hij een agent van Vichy geworden was, bleef Kopp hopen voor de Britten te kunnen werken. Maar voorlopig slaagde hij er niet in om vanuit Marseille met hen in contact te komen. Wel stuurde hij talrijke brieven naar Engeland, via Portugal. In een daarvan, gedateerd op 17 december 1941, en gericht aan vrienden van Orwell, beschreef hij zijn situatie als die van een freelancer, die graag officiële steun zou krijgen van de Britten en/of de Belgen voor het werk dat hij deed.

Het contact met de Britten kwam pas tot stand in juni 1942, nadat een brief van Kopp via de Franse agent Abel tot in Londen geraakte. Kopp schreef dat hij erin geslaagd was om zijn productielijn op semi-industrieel niveau te brengen, maar dat hij zich daar politieke zorgen over maakte. Bronnen in Vichy hadden hem verteld dat de nazi's hun greep op Frankrijk zouden verstevigen zo gauw ze klaar waren aan het oostfront. Dat zou nog wat kunnen duren, maar het gevaar bestond dat zijn fabriekje uiteindelijk zou opgenomen worden in de nazi-oorlogsmachine. En dat wou hij te allen prijze vermijden. Daarom vroeg hij instructies. Zonodig legde hij alles stil. Maar de fabriek kon natuurlijk ook de geallieerde oorlogsmachine dienen. Er was dan wel een financieel probleempje. Tot nu toe had Kopp met eigen middelen gewerkt, dat wil zeggen met geld dat hij van vrienden geleend had. Dat had volstaan in de 'experimentele fase' van het project. Om over te gaan op industrieel niveau was er veel meer geld nodig, 100 miljoen Franse frank, om precies te zijn. Vichy had al een ruime staatsparticipatie in het vooruitzicht gesteld, maar dat was nou net een probleem, vond Kopp. Want zo'n verstaatsing van zijn bedrijf zou het onmogelijk maken om de productie stil te leggen als ze in Duitse handen kwam. Kopp zei het niet met evenveel woorden, maar hij suggereerde dat de geallieerden met geld over de brug moesten komen, zodat hij het zonder 'staatsparticipatie' kon redden. Abel, de Franse agent, had het ook zo begrepen: Kopp stelde zijn 'uitvindingen' ten dienste van de geallieerden, schreef hij in een begeleidend telegram. 'Uitvindingen' in het meervoud, want Kopp had ook nog

een 'antitankwapen' in aanbod dat hij 'in experimentele vorm' al zou hebben getest tijdens de Slag om Frankrijk, in juni 1940.

Londen trapte er niet in. Een anonieme agent van de inlichtingendienst MI5 schreef: *"Ik zal zeker niet meegaan in zo'n vaag plan. Het is duidelijk dat Kopp zich financieel verbonden heeft tegenover vrienden die voor zijn uitvindingen gevallen zijn en dat hij nu graag zou hebben dat wij het gelag betalen en garant staan voor zijn toekomstige uitgaven voor uitvindingen waarvan we, wat hun toepassingsmogelijkheden betreft, hem op zijn woord moeten geloven. Kopp moet wel een heel naïef individu zijn."*

Agent 6328

MI5 was niet geïnteresseerd in Kopps uitvindingen, wel in zijn persoon. Zijn ILP-connectie en zijn band met Orwell werden in kaart gebracht en spraken in zijn voordeel, omdat Orwell zich vroeger dan de Moskou-communisten achter de geallieerde oorlogsvoering had geplaatst. Op 6 juni 1942 besliste MI5, op basis van onder andere Kopps zelfverstuurde brieven, dat hij een geschikte kandidaat was voor de SOE, de Special Operations Executive, een dienst die agenten naar de bezette gebieden uitsuurde en begeleidde. Maar, waarschuwde iemand tegelijk: *"Dit lijkt wel een heel ruwe diamant."* Kopp had bij zijn 'sollicitatiebrief' voor de Britten een cv gevoegd. Daarin volhardde hij in zijn gefantaseerde verleden. Hij benadrukte dat hij Belg was, ondanks zijn Russische geboorteplaats en gaf zelfs zijn eenheid bij het Belgisch leger op. Zijn Spaanse carrière liet hij eindigen met de graad van 'brigade-commandant', met 'acht vermeldingen'. MI5 gaf Kopp een nummer als agent, 6328, maar wilde toch nog een en ander natrekken. De Belgische staatsveiligheid had inmiddels een afdeling in Londen en kreeg het dossier op de tafel. De dienst (die veel van zijn vooroorlogse dossiers vernietigd had bij de Duitse inval) deed er vijf maanden over om te antwoorden dat Kopp *"waarschijnlijk"* een Belg was. Agent Marcel Roost herinnerde zich hem uit de tijd van de *"oorlog in Spanje"* als een *"gecultiveerd en intelligent persoon, maar ongewenst in de huidige omstandigheden"*.

Kopp stopte met zijn oliefabriekje. Omdat hij door zijn fondsen zat of, zoals hij achteraf beweerde, omdat de Duitsers op 11 november 1942 Vichy-Frankrijk waren binnengevallen? Hij vond werk als ingenieur bij de Combustibles et Carburants Nationaux in Narbonne, maar bleef in Marseille wonen. Hij verzamelde informatie over de militaire installaties aan de kust en speelde die door aan Abel, die ze op zijn beurt aan Londen bezorgde. Pas in maart-april 1943 ging Kopp rechtstreeks als officieel Brits agent aan het werk. Van dan af communiceerde hij op een of andere manier zelf met Londen. Op 26 juli 1943 smokkelde hij een verbazingwekkend openhartige brief aan *"Dear Eileen and Eric"* mee naar Engeland: *"Toen jullie laatst van mij hoorden stond ik op het punt om mijn werk voor de Franse regering te stoppen vanwege de toenemende Duitse controle, en trachtte ik contact te maken met de Britten om toch nog iets te mogen doen in deze oorlog (...) Wel, dat contact bestaat nu zowat een jaar en ik doe hard mijn best. Ik acht het een privilege om door te gaan met 'vechten'. Ik voel me gelukkig en glorieus."*⁽¹⁰⁾

MI5 was tevreden over Kopps werk, maar zijn manier van doen bleef vragen oproepen. Een van zijn superieuren in Frankrijk, agent Olivier, vroeg zich af of Kopp geen dubbelspion was: “(...) hij is een vreemde man die heel erg in geld geïnteresseerd is”. Kopp had Olivier ook wijsgemaakt dat hij in Spanje de graad van generaal had en in Rusland was geweest voor werk in de olievelden. Volgens Olivier sprak Kopp ook vlot Russisch...

Kopp had de Britten ook Eric Blair/George Orwell opgegeven als referentie. Op een dag stond er een agent bij Orwell aan de deur om een verklaring te noteren: “Blair stelde dat hij Kopp beschouwde als een loyaal man, gedreven door anti-Nazi-gevoelens, maar voor de rest niet erg geïnteresseerd in politiek, hoewel lichtjes naar links neigend. Hij was fysiek moedig en kordaat, en in het algemeen een avonturier. Hij had evenwel een neiging om de dingen mooier voor te stellen dan ze waren en hoewel hij vertrouwen verdiende in zijn persoonlijke gedrag, aarzelden men toch bij al wat hij zegde als het niet elders bevestigd werd.”

Paul-Henri Spaak was een andere referentie die Kopp opgaf. Die zou vast wel kunnen bevestigen wie hij was, vanwege de diplomatieke campagne die de Belgen voor de oorlog gevoerd hadden om hem vrij te krijgen. Spaak werd gecontacteerd maar kon zich, begrijpelijk genoeg, helemaal niets herinneren.

Kopps *réseau*, waarin hij op een bepaald ogenblik ook zijn oudste zoon Michel had willen opnemen, stortte in mekaar toen een van de medewerkers op heterdaad betrapt werd met een kaart van de militaire installaties op zak. Kopp verwittigde zelf Londen en vluchtte naar Parijs. Het was 28 augustus 1943. In Parijs sprak hij een hogere SOE-agent, genaamd Fitzroy. Op bevel van deze Fitzroy moest Kopp zich klaarmaken voor zijn vertrek naar Engeland. Op 7 september werd hij opgepikt door Britse agenten en vermoedelijk met een klein vliegtuigje naar Groot-Brittannië gebracht, een voorrecht van belangrijke verzetslui in gevaar.

Zoals alle andere SOE-agenten die uit Frankrijk geëvacueerd waren, moest ook Kopp een debriefing ondergaan. Dat gebeurde op 19 september 1943. Het verslag daarvan is wonderlijke lectuur. Kopp moet geweten hebben dat zijn interviewer wou achterhalen of hij niet met een dubbelagent te maken had, maar toch volhardde hij op een aantal punten in de fantasie. Zijn Russische geboorteplaats verklaarde hij met de uitleg dat zijn vader een Belgische arts was op missie in Rusland. Weer stond hij op zijn Belgische nationaliteit en Belgische legerdienst. Hij noemde zelfs een Belgisch officier onder wie hij gediend had bij de genie. Zijn merkwaardig goede Engels dankte hij aan de Engelse gouvernante die hem mee had grootgebracht. Het vertrek naar Spanje beschreef hij, misschien voor de eerste keer, correct, als een puur sentimentele affaire, die hem ook aan de kant van de monarchisten had kunnen brengen. Deze keer benoemde hij zichzelf tot luitenant-kolonel bij de 4e ingenieursbrigade aan het Spaanse front. Hij gaf een zeer verrassende, nieuwe verklaring voor zijn arrestatie in 1937: de Russische geheime dienst wilde hem informatie ontfutselen over het nieuwe antitankwapen dat hij ontwikkeld had en dat voor het eerst in Spanje zou gebruikt worden. Zijn vrijlating in december 1938 schreef hij toe aan een “*breed diplomatiek offensief van de Belgen*”.

MI5 erkende dat Kopp waardevol werk had geleverd en hielp hem om zich in Groot-Brittannië te vestigen. De dienst had ‘morele verplichtingen’ tegenover hem en bezorgde hem een baan die hem ook zou toelaten om in het buitenland te reizen “*en ons verder diensten te bewijzen*”. De MI5-medewerker die Kopps dossier beheerde was niemand minder dan Anthony F. Blunt, die pas vele jaren later zou ontmaskerd worden als een sovjetespion. MI5 hielp Kopp ook aan de documenten die hij nodig had om opnieuw te trouwen. Nog in 1943 huwde hij Doreen Hunton, een schoonzus van Eileen Blair.

Gentleman-farmer

Georges Kopp begon in Engeland maar weer eens aan een nieuw leven. Hij werd opnieuw een paar keer vader, maar zijn talent als gezinshoofd was er met de jaren niet groter op geworden. Hij woonde een tijdlang met zijn nieuwe gezin in een groot landhuis in Schotland (Toftlands House, Biggar) als gentleman-farmer. Hij werkte even als technicus in een atelier voor landbouwmachines, maar was ook nog altijd in de weer met allerlei industriële uitvindingen in het domein van de olie- en steenkoolproductie.

Zijn pad kruiste dat van Orwell nog één keer, op een hilarische manier, die de vriendschap sterk bekoelde. Kopp verkocht Orwell, die op een eiland in de Hebriden was gaan wonen, een vrachtwagen. Dat bleek een absoluut wrak waarvan de resten in de jaren 70 nog altijd in het haventje lagen waar het ding ooit gelost was. Het had geen meter gereden...

Kopp schreef talrijke brieven aan zijn dochter Anne-Marie, die in Brussel bij haar moeder woonde. Ze staan vol literaire referenties: “*Heeft Michel je ‘Le Cimetière Marin’ laten lezen in de Valéry die ik hem gaf?; (...) J.P. Sartre is zeer ongelijk. Heel goed of heel plat (...) Duhamel is altijd excellent (...) Hugo ben ik onleesbaar beginnen vinden op mijn 16de, behalve een paar gedichten. Heb je de ‘Éducation Sentimentale’ van Flaubert gelezen? Hou je van Mauriac? Verteer je Montaigne al? Ik word nooit moe van hem...*” Anne-Marie was op dat ogenblik 16 jaar oud. Opvallende afwezige in het literaire pantheon: George Orwell, die Kopp nergens vermeldde.

Georges Kopp met zijn tweede vrouw Doreen Hunton en hun zoon Quentin, voor hun landhuis Toftlands House in Schotland, 1948 (collectie Marc Wildemeersch)

Kopp was in de loop der jaren een devote katholiek geworden en een rabiate anti-communist: “*Communisme: je weet dat ik er radikaal tegen ben, nadat ik er een zo grondig mogelijke theoretische en praktische studie van gemaakt heb.*”

Wel was hij nog altijd een man van de wereld, die zijn dochter uitnodigde “*de parler toilette*”: “*Aarzel niet om het over je toiletten te hebben met mij. Ik houd daarvan en ben, denk ik, een expert op dat gebied.*”

Zijn brieven verwijzen ook vaag naar ingenieurswerk en andere projecten. Ze maken ook duidelijk dat de nieuw samengestelde familie Kopp snel achteruit boerde. Hij moest zijn landhuis in Biggar, waarvan hij had gehoopt dat het zijn laatste adres zou zijn, opgeven. De volgende woonst was ook nog een historisch gebouw: Shallcross Manor, gebouwd in 1724 in Whaley Bridge, op 26 km van Manchester. Maar de verhuizing hielp de familie er niet bovenop. In februari 1949 moest de laatste dienstmeid ontslagen worden. Tegen het eind van dat jaar vertrok de rusteloze Kopp maar weer naar Frankrijk. Een paar maand later had hij een baan als consultant bij de Société Générale des Pétroles Français. Maar oorlogswonden en gevangenisziekten begonnen hun tol te eisen. Kopp leed ook aan malaria, wat hij overigens niet héél erg vond omdat de ziekte hem “*immuun maakt tegen syfilis, wat in mijn geval een groot goed is*”. Het ging fysiek snel bergaf maar hij wist van geen ophouden: “*Ik zal doorgaan met een actief leven te leiden en mijn organisme te geselen tot ik er de diensten van krijg die ik wil. Ik kan nog altijd, met een rechterbeen dat op 17 plaatsen doorboord is door mitrailleurkogels en een linkerbeen dat tot dubbel formaat gezwollen is, 50 km per dag stappen op één dag of een hele namiddag gaan jagen in de heuvels; ik kan nog altijd 16u per dag werken en vernuftige machines bouwen die écht werken, ik kan doorwaakte nachten doorbrengen in overvolle treinen en zonder stoppen 12u aan het stuur van een auto zitten; de vrouwen vinden me nog altijd interessant...*”⁽¹¹⁾

De laatste brief draagt als datum 1 mei 1950. Georges Kopp overleed in 1951.

Literair nabestaan

De gestalte van Georges Kopp is gegroeid met elke nieuwe Orwell-biografie. De biografen haalden nog meer details boven over de vreemde Belg, maar gingen ook na of hij sporen had nagelaten in het zuiver literaire werk van Orwell. De meest spectaculaire stelling in dat verband komt van Jeffrey Meyers, die in zijn *Orwell. Wintry Conscience of a Generation* (2000) beweert dat Georges Kopp (die hij ook al beschouwt als de ‘ware held’ van *Homage to Catalonia*) model heeft gestaan voor niemand minder dan O’Brien in 1984. Een bedenkelijk saluut, want O’Brien is de ‘valse vriend’ bij uitstek.

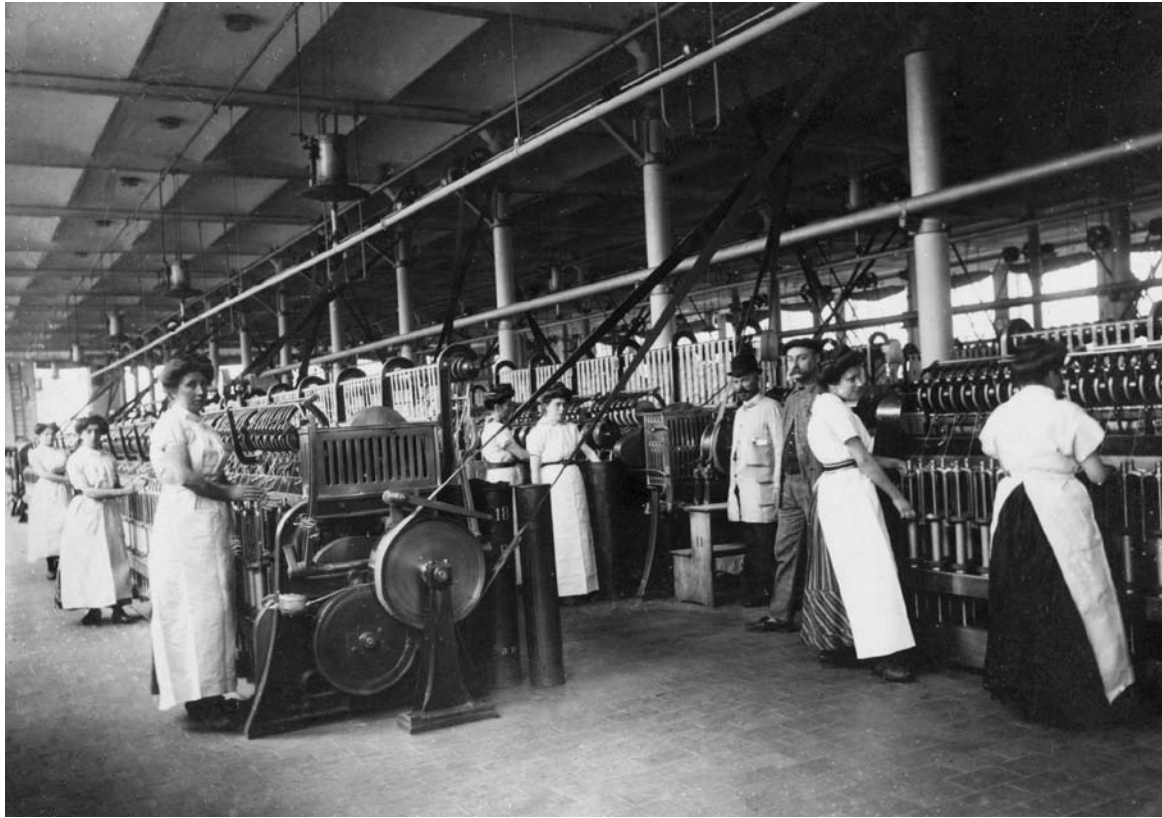
Prof. Peter Davison, die zich al 17 jaar aan de uitgave van Orwells teksten wijdt, wijst die stelling af. Het blijft ook voor hem vreemd dat George Orwell, die zo scherp door mensen heen kon kijken (denk aan de beruchte zwarte lijst met cryptocommunisten en fellowtravellers die hij ooit opstelde) zo lang met Kopp meeging. Hij heeft daar maar één verklaring voor: de onuitroeibare camaraderie die nu eenmaal bestaat tussen mannen die samen onder vuur hebben gelegen.

De auteur dankt Peter Davison, Karel Geldhof, Marc Wildemeersch en Etienne Verhoeyen voor hun hulp en gedeelde passie. Marc Wildemeersch werkt aan een boek over Kopp: *De man die Belg wilde worden*.

- (1) G. ORWELL, *Afscheid van Catalonië* (vertaling Aad Nuis), Amsterdam: Arbeiderspers, 1975, p. 19. Voor het tweede citaat: p. 184.
- (2) G. MAK, *In Europa: Reizen door de twintigste eeuw*, Amsterdam: Atlas, 2004, p. 400. Ik heb de auteur hierover gecontacteerd en kreeg het volgende antwoord in een mail van 28/08/2006: “(...) Ik was er zelf inmiddels ook al achter gekomen dat Kopp helemaal niet in de cellen van Franco verdwenen was, zoals Orwell enigszins suggereerde, maar dat hij daarna nog een woest leven heeft geleid. In de vertalingen – die deze winter overal in Europa uitkomen – is de kwestie inmiddels gecorrigeerd. Voor Nederland en Vlaanderen moet ik wachten tot er weer een nieuwe druk langskomt, dan pakken we het direct aan. Een fascinerende geschiedenis op zich, trouwens, deze Georges Kopp. Met een hartelijke groet.”
- (3) Kopie in het archief van de auteur.
- (4) British Library, London, Manuscript 49384, fol. 5-13.
- (5) In normale omstandigheden had Orwell aan Kopps uniform gewoon kunnen zien dat hij ineens een lagere graad had. Misschien heeft Orwell de zaken moedwillig vereenvoudigd. Later heeft hij aan MI5 verklaard dat Kopp in juni 37 niet meer in dezelfde eenheid vocht als hij, maar was overgeplaatst naar de ‘128e divisie’. Hij bedoelde waarschijnlijk de 128e brigade van de 29e divisie.
- (6) Archief Vreemdelingenpolitie, Brussel, Dossier 1149866.
- (7) George Orwell Archive, University College, London.
- (8) George Orwell Archive, University College, London.
- (9) National Archives, London, Dossier HS9/858/8.
- (10) British Library, London, Manuscript 49384, fol. 44.
- (11) Afschriften van de familiebrieven in bezit van de auteur.

BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE (behalve de in de tekst geciteerde)

- ALPERT, M., *The Republican Army in the Spanish Civil War*, Polytechnic of Central London (PCK), doctoraatsverhandeling, 1973. Kopie in het archief van de auteur.
- Archief Dienst Vreemdelingenzaken, Dossier 945524, Kopp Alexandre.
- BOWKER, G., *George Orwell*, London: Little, Brown, 2003.
- DAVISON, P., *The Lost Orwell*, London: Timewell Press, 2006.
- GORKIN, J., *Les Communistes contre la Révolution espagnole*, Paris: Belfond, 1978.
- THOMAS, H., *The Spanish Civil War*, 1977.
- s.n., *El Proceso del P.O.U.M. Documentos Judiciales y Policiales*, 1989.

Widukind De Ridder,
vorser (OZR-VUB)

'Loon naar werk' rond 1900. De invloed van loonsystemen op arbeid, arbeidsverhoudingen en management

Loonsystemen slaan op de manier waarop het loon berekend wordt. Een problematiek die ook vandaag de dag nog zeer actueel is, denken we maar aan de 'bonussen' en 'winstparticipaties' die bepaalde bedrijven aan hun werknemers uitbetalen. In deze bijdrage willen we daaromtrent een aantal probleemstellingen ontwikkelen. Historisch onderzoek naar loonsystemen besteedt namelijk ook aandacht aan de manier waarop de spelers in het verleden gereageerd hebben op talloze veranderingen die hun weerslag hadden op de loonberekening. Het gaat dus ook om 'loon-naar-werksystemen' die een bepaalde werkdruk meebrachten en om de manier waarop de arbeidersorganisaties gereageerd hebben op deze ontwikkelingen. Deze benaderingswijze begint nu pas in zowel binnen- als buitenland aan te slaan. In deze bijdrage proberen wij, op basis van een aantal statistische gegevens, de band tussen loonsystemen en het hele gebeuren op en naast de werkvloer, te onderzoeken.

Tot voor kort was het loononderzoek in eerste instantie bedoeld voor de berekening van de koopkracht (opstellen van reeksen reële lonen). Een geïntegreerde, sociaal-culturele kijk op het loon kan dit traditionele onderzoeksdomein nieuw leven inblazen. De vraag naar de betekenis van het loon stelt zich immers niet alleen in termen van wat ermee kon worden gekocht, maar ook van hoe het werd bekomen.⁽¹⁾ Speelden loonsystemen en loonvormen een rol bij werkdruk, arbeidsprestatie, arbeidsverhoudingen, controlesystemen en werktijd? Hoe hebben de spelers gereageerd op technologische en organisatorische veranderingen, de druk op de loonkost of de wijzigende consumptiepatronen? Het gaat dus eigenlijk om verborgen praktijken die door de tijdgenoten als banaal werden beschouwd, maar doorheen een studie aan de oppervlakte kunnen komen. In deze bijdrage vragen we dus aandacht voor een thema dat decennialang volslagen onderbelicht is gebleven⁽²⁾ door een aantal statistische gegevens

⁽¹⁾ Vrouwen aan de voorspinmachines, vermoedelijk in de vlasfabriek La Lys te Gent, begin 20e eeuw (MIAT)

over loonsystemen in hun context te plaatsen en op die manier een eerste aanzet te geven tot nader onderzoek. We maken daarvoor gebruik van een unieke statistische bron, met name de industrietelling van 1896.⁽³⁾ Een aantal elementen daaruit zullen nadien verder worden uitgewerkt aan de hand van sectorale tellingen voor de textiel- (1901) en metaalnijverheid (1903).⁽⁴⁾

Loonvormen en loonsystemen: een terreinverkenning

Tijdlonen en stuklonen

Onder 'loonvormen' verstond de industrietelling de wijze van uitbetaling van het loon. Naast het loon dat uitbetaald werd in geld, was er ook loon dat uitbetaald werd in natura (*nourriture/logement*). 'Loonsystemen' sloegen op de manier waarop het loon werd berekend (*temps de travail/quantité de travail*). Wat dat betreft maakte de industrietelling een onderscheid tussen 'tijddoon' (loon bepaald volgens de tijd waarbinnen een bepaalde hoeveelheid arbeid geleverd werd) en 'stukloon' (loon bepaald volgens het product van een bepaalde hoeveelheid arbeid). Bij het stukloon werd de arbeidstijd uitbetaald die door een – wellicht op basis van ervaring – vastgelegde hoeveelheid goederen belichaamd werd.⁽⁵⁾ Indien de hoeveelheid goederen die binnen één werkdag geproduceerd werd, teveel toenam, konden de loontarieven dus gewoon aangepast worden.⁽⁶⁾ Stukloon impliceerde dus ook dat als er geen werk was, er ook geen loon was.⁽⁷⁾

Het naast elkaar bestaan van tijd- en stuklonen voor éézelfde type arbeid kon in de praktijk ook uitmonden in een kosteloze verlenging van de arbeidstijd. Wie een stukloon verdiende, had immers baat bij een verlenging van de arbeidstijd en dwong zo zijn collega's onrechtstreeks tot langere, onbezoldigde werkuren. Stuklonen konden tot een ongedefinieerde werkdag leiden, wat door de arbeiders op gemengde gevoelens onthaald werd. Een Canadese arbeider verwoordde het in een overheidsenquête van 1896 heel treffend wanneer hij het had over zijn collega's die op basis van stukloon betaald werden: "*They didn't seem to be doing anything else.*"⁽⁸⁾

Stukloon impliceerde ook een veel grotere flexibiliteit. Er kon namelijk geanticipeerd worden op een bepaald order door een aantal arbeiders 'kosteloos' aan te werven en ze slechts uit te betalen wanneer het order ook daadwerkelijk werd uitgevoerd. Het afgewerkte product moest daarenboven van perfecte kwaliteit zijn alvorens het stukloon al dan niet volledig werd uitbetaald. Was het de bedoeling om op die manier een gevoel van individuele vrijheid en zelfstandigheid te genereren bij de arbeiders? En hoe reageerden de arbeiders op de verhoogde werkdruk die daarmee gepaard ging?⁽⁹⁾

Stuklonen, arbeidsorganisatie en arbeidsverhoudingen

Omdat rond het stukloon een zweem van verantwoordelijkheid hangt, zou het dus een zekere graad van autonomie en prestige voor de maker kunnen meegebracht hebben. Onder bepaalde omstandigheden zal dat ongetwijfeld het geval geweest zijn, maar wat de controle op de werkvloer betreft, kunnen we geen overhaaste conclusies trekken. Daarom komen we nog eens terug op het onderscheid tussen tijd- en stuklo-

nen. Stuklonen waren eigenlijk een soort verkapte tijdlonen, met als voornaamste verschil dat slechts de arbeidstijd die door een welbepaalde hoeveelheid goederen belichaamd werd, daadwerkelijk werd uitbetaald. Dat brengt ons bij de ietwat naïeve vraag 'van wie' die arbeidstijd was.⁽¹⁰⁾

Onder Engelse arbeiders leidde de (vermeende) autonomie die met de stuklonen gepaard ging, in de praktijk tot actief verzet tegen elke mogelijke vorm van toezicht. Dit betekent dat de arbeiders zichzelf eerder zagen als verkopers van een bepaalde hoeveelheid goederen dan van een hoeveelheid arbeidstijd, een notie die pas ingang vond op het moment dat stuklonen vervangen werden door tijdlonen.⁽¹¹⁾ Zoals we nog zullen zien verliep de verspreiding van stuk- en tijdlonen echter niet volgens een vast patroon. Bovendien konden zelfs binnen dezelfde nijverheid stuk- en tijdlonen naast elkaar bestaan. Dit vereist dus bijna microscopisch onderzoek, waarbij uiteenlopende factoren zoals technologische ontwikkelingen, maar ook krachtsverhoudingen op de werkvloer in rekening worden gebracht.

Hoe verhouden deze gegevens zich tot de recente onderzoeksresultaten waaruit blijkt dat er geen hiërarchische coördinatie (wie is de baas?) op de werkvloer was vóór 1870? De autonomie die met de stuklonen verbonden was, zou pas geleidelijk aan beknot worden en uiteindelijk uitmonden in een gewone hiërarchische controle op de werkvloer met arbeiders-opzichters en directeurs. Door de organisatie van het loon tegenover de hiërarchische coördinatie op de werkvloer te plaatsen, wordt de these rond de zogenaamde autonomie van de werknemer vóór 1870 echter ernstig geproblematiseerd.⁽¹²⁾ Die autonomie wordt namelijk op het niveau van de organisatie van de arbeid gesitueerd, wat eigenlijk inhoudt dat de arbeider zelf kon bepalen wanneer hij een bepaalde hoeveelheid arbeid verrichtte. De discussie over de hiërarchische coördinatie op de werkvloer wordt dan tot de zichtbare modaliteiten van het eigenlijke arbeidsproces herleid, waardoor er geen aandacht besteed wordt aan de autodisciplinerende werking van de stuklonen en het eventuele verzet dat er reeds vóór 1870 tegen gepleegd werd. Omstreeks 1850 verzetten de Brusselse marmerbewerkers zich bijvoorbeeld expliciet tegen de invoering van stuklonen: "*Un pareil travail tuait les hommes, qui sous ce régime ne pouvaient vivre au delà de 40 ans.*"⁽¹³⁾ Stuklonen lieten misschien toe meer te verdienen, maar zij zorgden ook voor dwang en bijkomende inspanningen via zelfcontrole.

In eerder onderzoek werd ook geen aandacht besteed aan de vraag wanneer de stuklonen werden uitbetaald. Het gebeurde immers ook dat ze één keer per week werden uitbetaald, wat dus impliceerde dat één bepaald stuk binnen één week moest worden afgewerkt, zoniet ontving de arbeider zijn loon pas een week later.⁽¹⁴⁾

Bij het onderscheid tussen hiërarchie en autonomie werd tot nog toe dus onvoldoende rekening gehouden met de concrete verhoudingen op de werkvloer en de autodisciplinerende werking van de stuklonen. Rond 1870 keken patroons en arbeiders in Frankrijk alleszins totaal verschillend aan tegen de stuklonen. Terwijl de patroons het hadden over autonomie en vrijheid, argumenteerden de arbeiders dat de stuklonen gepaard gingen met onregelmatige inkomsten en dat de hoogte van het stukloontarief

Metaalarbeiders in de grote hal van de Centrale Werkplaatsen van de Belgische Spoorwegen in Kessel-Lo (Stadsarchief Leuven, collectie Rik Uytterhoeven)

bovendien langzaam maar zeker daalde. Er werd ook hevig gediscussieerd over de wijze van berekening van de stuklonen, en al deze factoren samen leidden uiteindelijk tot acties (*freinage*) waarmee de arbeiders de invoering van uurlonen wilden afdwingen. Andersom werd een – weliswaar uiterst miniem – aantal stakingen gehouden om net de invoering van stuklonen af te dwingen. Sommige arbeiders hoopten namelijk dat die zouden leiden tot een globale stijging van het loon.⁽¹⁵⁾ In Engeland en Duitsland bereikten de conflicten omtrent de invoering van de stuklonen eveneens hun hoogtepunt aan het einde van de 19e eeuw. Desondanks gaven arbeiders uit bepaalde nijverheden ook daar de voorkeur aan stuklonen omdat zo, naar hun zeggen, het arbeidstempo bij voortschrijdende mechanisering stabiel zou kunnen blijven.

Dit brengt ons bij een interessante ontwikkeling. De arbeiders in de katoennijverheid ijverden namelijk niet zozeer vóór stuklonen, maar vooral tégen productiequota's. In die zin zou men de geleidelijke eensgezindheid inzake stuklonen in verband kunnen brengen met de invoering van meer gecompliceerde loon-naar-werksystemen.⁽¹⁶⁾ Met de productiequota's gingen immers niet alleen allerhande productiepremies gepaard, maar ook ingenieuze boetesystemen.

Zoals reeds aangehaald, konden stuklonen dus een middel zijn om te ontsnappen aan uiteenlopende vormen van toezicht. Voordien werd in bepaalde industrietakken al onderhandeld over de invoering van stuklonen in ruil voor de afschaffing van systemen van interne onderaanneming. Leerjongens pleitten niet zelden voor stuklonen aangezien ze op die manier konden ontsnappen aan de uitbuiting door andere arbeiders die op basis van stuklonen betaald werden.

In de Nederlandse machinebouw was er tot het einde van de 19e eeuw evenmin een lineaire ontwikkeling in de verhouding tussen tijd- en stuklonen. In bepaalde fabrieken werden uitsluitend tijd- of stuklonen uitbetaald en in andere kon het tijddoon aangevuld worden met premies. Aan het einde van de 19e eeuw rukte het stukloon weliswaar op, maar het bleef meestal gecombineerd met een vast tijddoon, een ontwikkeling die gepaard ging met een omzetting van daglonen in uurlonen. De premiestelsels werden echter almaar complexer en gaven meer en meer aanleiding tot conflicten over hoogte en wijze van berekening. Aanvankelijk werden de premies niet toegekend op basis van uitvoerige berekeningen door calculatiebureaus, maar wel op basis van ervaring. Nadien werden onder meer de premiestelsels van Rowan en Halsey ingevoerd.⁽¹⁷⁾

Het vaste tijddoon werd minutieus vastgelegd en gekoppeld aan een premie op basis van productiekosten, waardoor de premie kon oplopen tot 70 % van het totale loon. Onder meer onder druk van de arbeiders werd rond 1910 uiteindelijk overgeschakeld op vaste dag- of uurlonen en stukwerk dat gecombineerd werd met een gegarandeerd minimumuurloon.⁽¹⁸⁾

Kennismaking met de bron

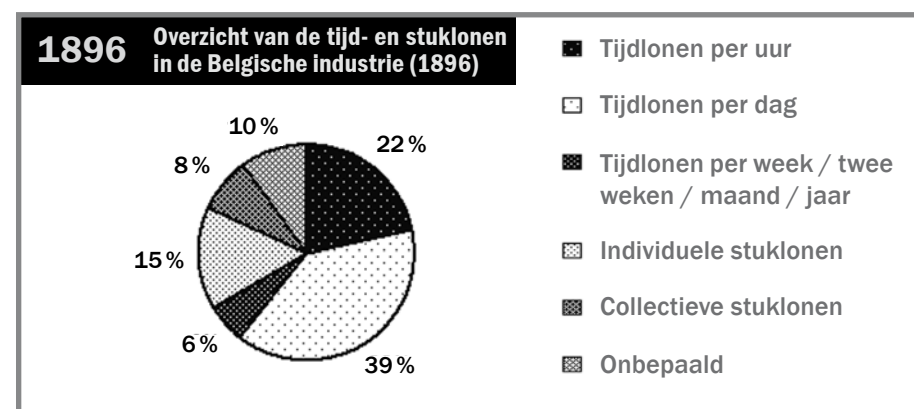
De industrietelling besteedde in 1896 voor de eerste maal uitgebreid aandacht aan de loonmodaliteiten en overtrof zowel in omvang als reikwijdte en diepgang haar voorganger uit 1846 die – net als de partiële telling uit 1880 – vooral aandacht besteedde aan het loonniveau. De industrietelling kwam er op initiatief van de Belgische overheid en is een schoolvoorbeeld van hoe 'de arbeider' gesubjectiveerd werd door hem/haar onder te verdelen en te kwantificeren. In die zin zou deze telling ook de aanzet kunnen vormen tot verder onderzoek.⁽¹⁹⁾

De telling is met andere woorden geen onbelangrijke bron, maar ze bakent de grenzen van een bepaalde subjectiviteit af, denken we maar aan het onderscheid dat impliciet gemaakt werd tussen 'producerende' en 'niet-producerende' arbeiders. In eerste instantie maakte ze een onderscheid tussen de verschillende industrietakken: mijnen, metaal, glas, chemie, voeding, textiel, kleding, bouw, hout enz. Deze industrietakken werden dan volgens hun specifieke kenmerken verder onderverdeeld. Zo werd er binnen de glasnijverheid een onderscheid gemaakt tussen de fabricage van spiegels, vensterglas en glazen. Bovendien werd zo nauwkeurig mogelijk bepaald om welk type arbeiders het ging. De arbeidskrachten werden eerst, op basis van geslacht, onderverdeeld in <16 en >16. Een volgende verdeling was deze over de loonsystemen

die op hen van toepassing waren, maar zonder onderscheid naar leeftijd en geslacht. Binnen de tijd- en stuklonen ging het respectievelijk om uurlonen, daglonen en weeklonen en tussen stuklonen die op individuele of collectieve basis bepaald werden, een onderscheid waarop we later nog zullen terugkomen.

Dan kwam nog de onderverdeling in het totaal van de <16-jarigen, ongeacht het geslacht, en het totaal van de >16-jarigen, wel op basis van het geslacht. Daarenboven vermeldde de industrietelling het aantal arbeiders, verdeeld in <16-jarigen en >16-jarigen en ongeacht het geslacht, aan wie een deel van het eigenlijke loon uitbetaald werd in zogenaamde supplementen (kost en inwon/alleen kost). Voor de diverse industrietakken kunnen dus op basis van deze bron totalen berekend worden die een indicatie geven van welke loonsystemen aan het einde van de 19e eeuw gebruikelijk waren.

Voor België geeft dit het volgende overzicht (exclusief huisnijverheid)⁽²⁰⁾:

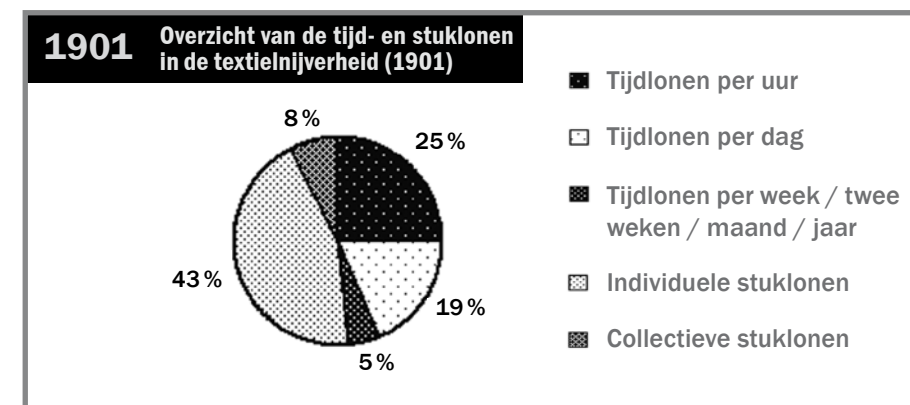
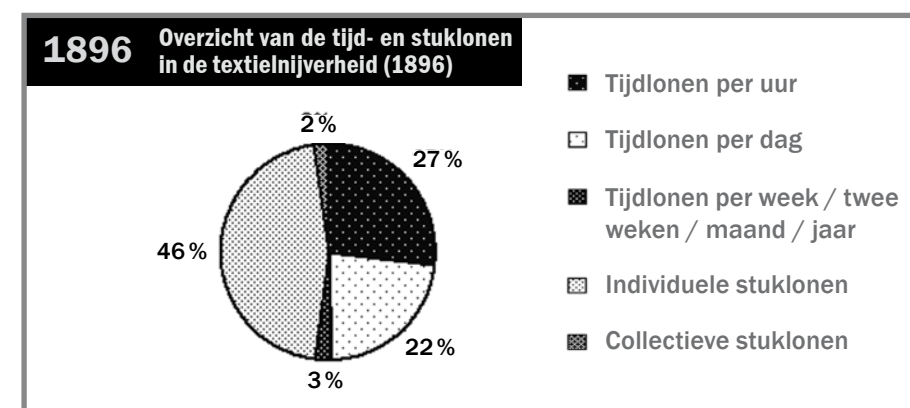

De arbeidstijd bleef tussen 1843 en 1870 nagenoeg stabiel, maar nadien trad er gaandeweg een daling op, wat ons laat vermoeden dat dit resulteerde in een afname van het aantal daglonen.⁽²¹⁾ Op basis van bovenstaande gegevens blijkt echter dat daglonen aan het einde van de 19e eeuw nog bijna 40 % van de lonen uitmaakten. Tijdlonen per maand en per jaar waren daarentegen altijd al bijzonder schaars geweest en werden in de industrietelling daarom zonder meer bij de weeklonen gevoegd. In de praktijk werden ze namelijk vooral aan opzichters en meestergasten gegeven, twee categorieën die niet in de enquête opgenomen zijn omdat zij niet werden beschouwd als producerende arbeiders. Toch waren er enkele sectoren waar wel met een dergelijk tijddoon werk gewerkt. In de vensterglasfabricage ging het om niet minder dan 48,5 % van de arbeiders en voor het overige waren het vooral molenaars (99 %) en bakkers (71 %) die een dergelijk loon kregen uitbetaald. Deze totalen maken echter geen onderscheid op basis van geslacht of leeftijd, maar zelfs indien we daarvoor aparte totalen

zouden berekenen, zouden we nog onvoldoende rekening houden met de complexe werkelijkheid die achter deze gegevens schuilgaat. Daarom zullen we twee nijverheden met elkaar vergelijken waarvoor we over voldoende materiaal beschikken, namelijk de textiel⁽²²⁾- en metaalnijverheid. Als grote werkverschaffers in België werd voor deze twee sectoren namelijk een bijkomende telling gedaan.

Textielarbeiders, metaalarbeiders en hun lonen

Tijd- en stuklonen in de textielnijverheid (1896 en 1901):

De lichte stijging van het percentage stuklonen (van 48 % naar meer dan 51 %) was vooral te wijten aan een gevoelige stijging van het percentage collectief bepaalde stuklonen (van 2 % naar bijna 8 %). Aangezien het aantal mannen en vrouwen in de textielnijverheid nagenoeg stabiel bleef, wijst dit niet noodzakelijk op een toename van de vrouwenarbeid. We kunnen er namelijk niet kritiekloos van uitgaan dat er een verband bestond tussen vrouwenarbeid en collectieve stuklonen. In de textielnijver-

heid was bijvoorbeeld slechts 10 % van de vrouwelijke stuklonen collectief van aard, tegenover 20 % van de mannelijke stuklonen. Hoewel deze gegevens geen abstractie maken van de verschillende takken binnen de textielnijverheid, doet de gemiddelde stijging toch een aantal vragen rijzen rond de interne verschuivingen van de tijd- en stuklonen. De verhouding tussen tijd- en stuklonen bleef weliswaar stabiel, maar binnen de tijd- en stuklonen deden zich een aantal verschuivingen voor. Zo bleef in de katoennijverheid het aantal tijd- en stuklonen voor de *rattacheurs* of draadjesmakers stabiel, maar deed zich, naast een halvering van het aantal uurlonen, een stijging van het aantal weeklonen van 2 % naar meer dan 20 % voor en ging het aantal collectieve stuklonen van 4 % naar 40 %. Bestond er een verband tussen beide ontwikkelingen? Hoe verhieldden deze gegevens zich tot het bestaan van een premiestelsel?

De gemiddelde stijging van het aantal weeklonen maskeert ook de afname van het aantal weeklonen bij arbeidsters ouder dan 16 jaar en de verdubbeling van het aantal weeklonen bij arbeiders van dezelfde leeftijdscategorie. Dit brengt ons opnieuw bij de genderdimensie van ons onderzoek. De textielnijverheid was namelijk in vergelijking met andere sectoren een zeer vrouwelijke sector (in 1896 waren 43,75 % van de arbeiders in de textielnijverheid vrouwen), met uitgesproken verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke arbeid en bijgevolg ook tussen loonsystemen en loonvormen.⁽²⁴⁾ Die verschillen hielden uiteraard verband met hun specifieke plaats binnen de arbeidsdeling. Misschien waren mannen eerder onrechtstreeks bij het productieproces betrokken en kan van daaruit verklaard worden waarom gemiddeld 57,51 % van de vrouwen per stuk betaald werd tegenover 49,66 % van de mannen? De mate waarin stuklonen al dan niet dominant waren, werd door de tijdgenoten vooral in verband gebracht met de technische ontwikkelingen binnen de diverse takken van de textielnijverheid (70 % stuklonen in de katoennijverheid en 55 % in de wolnijverheid).⁽²⁵⁾ Er waren meer mannen (55 %) dan vrouwen (45 %) werkzaam in de katoennijverheid, maar van de mannen ontving 'slechts' 62 % een stukloon tegenover 88 % van de vrouwen. Bovendien was 21,6 % van deze stuklonen bij de mannen collectief, tegenover slechts 9,8 % bij de vrouwen. Achter deze collectieve stuklonen konden heel uiteenlopende praktijken schuilgaan. Zo kon dit totale loon onderling evenredig verdeeld worden of kon een groepsleider een vastgelegd deel ontvangen – dat eventueel aangevuld werd met premies – en de rest laten verdelen onder de groep of omgekeerd. De arbeiders kregen dan een vastgelegd deel en de eventuele premie kwam volledig ten goede aan de groepsleider.

In de textielnijverheid werd slechts 3,7 % van de lonen van arbeiders en arbeidsters aangevuld met premies terwijl dit in de metaalnijverheid 17,4 % bedroeg. Premies waren in de textielnijverheid veeleer aanvullingen op tijdlonen (79 %) dan op stuklonen (21 %). Zo werden alle draadjesmakers die premies ontvingen, betaald volgens een tijdloon. Arbeiders die daar slechts onrechtstreeks baat bij hadden, werden op die manier aangezet tot een verhoging van hun productiviteit. Dat is wellicht ook de reden waarom 50 % van deze premies zogenaamde *primes de zèle* ('ijverpremie's') waren en 34 % productiepremie's.

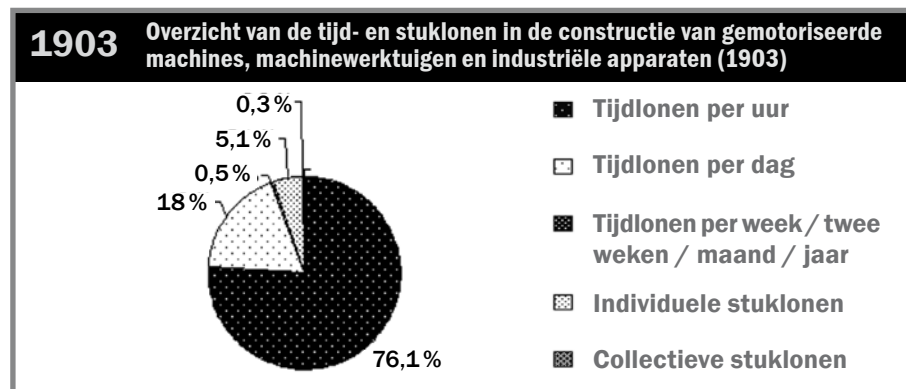
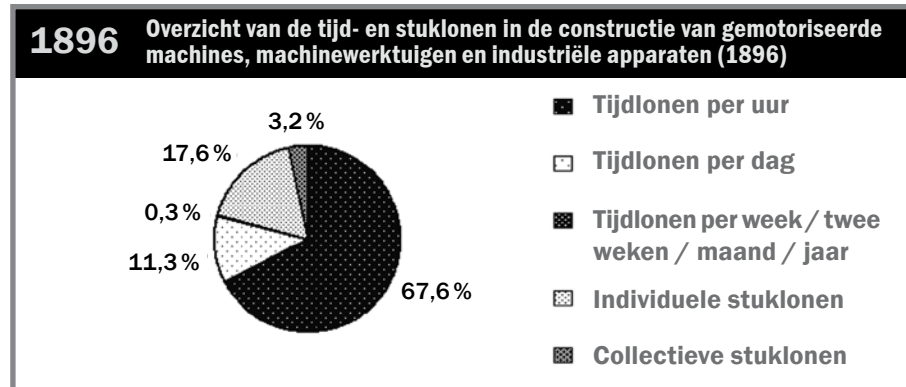
Aangezien premies eigenlijk gecompliceerde vormen van stuklonen waren, moeten we voorzichtig zijn met het gebruik van de term 'aanvulling'. Voor de stuklonen werd enkel de arbeidstijd die in een bepaalde hoeveelheid goederen geconcretiseerd werd, ook daadwerkelijk uitbetaald. Binnen bepaalde premiestelsels (*prime de zèle*) werd die – als het ware onzichtbare – tijd een extra factor bij het bepalen van de waarde van de geproduceerde waren. Hoe sneller het product werd afgewerkt, hoe hoger het verkapte tijdloon lag. De notie aanvulling had dus een sterk aleatoir karakter en mondde in de praktijk uit in de verlenging van de onbezoldigde arbeidstijd.

De relatie tussen premiestelsels en tijd- en stuklonen maakt ook duidelijk hoe complex een gegenderde lezing van de tijd- en stuklonen kan zijn. Hoewel vrouwenarbeid veel explicieter verbonden was met stuklonen, werd 73 % van de premies aan vrouwen uitbetaald. Dit kan verklaard worden vanuit de vlasnijverheid waar ongeveer 56 % van alle premies uitbetaald werd en met name de spinsters hun respectievelijke tijdloon konden aanvullen met premies. Een bijna microscopische lezing kan dus de verschillende snelheden in de ontwikkelingen van de verhouding tussen tijd- en stuklonen en premiestelsels blootleggen. Laten we bovendien niet vergeten dat ook achter de stuklonen zeer complexe vormen van premie- en boetestelsels verborgen zaten. Over die boetestelsels komen we in de industrietelling echter niets te weten. De invoering van complexe premie- en boetestelsels had uiteraard gevolgen op het niveau van de arbeidsverhoudingen. Bij Voortman in Gent bijvoorbeeld werd in 1894 gestaakt omdat de arbeiders eisten om aan de machine hun eigen stukken stof te meten.⁽²⁶⁾

Wat was trouwens de invloed van technologische vernieuwingen op dit alles? Entreprisewerksters in de Gentse textielnijverheid eisten aan het einde van de 19e eeuw bijvoorbeeld dat hun loon zou berekend worden op basis van het aantal spinnen, aangezien de nieuwe machines meer spinnen bevatten dan de oude.⁽²⁷⁾ Hun 'entrepri-seloon' was een combinatie van een stukloon en een tijdloon. Het tarief per stuk werd bepaald volgens de hoeveelheid tijd die zogezegd nodig was om een bepaalde hoeveelheid stof te produceren. Het ging dus om een zuiver theoretisch uurloon. Indien de arbeiders minder tijd nodig hadden dan voorzien was (en dus harder werkten), konden ze sneller aan een ander stuk beginnen en daardoor hogere weeklonen verdienen. In deze context kunnen ook de arbeiders en arbeidsters jonger dan 16 jaar een rol gespeeld hebben. Immers, in de textielnijverheid betaalden de arbeiders het deel dat ze dankzij de verhoogde productiviteit van de machines konden verdienen, uit aan jonge helpers. Ging het hier om een vorm van interne onderaanneming? Bestond er een verband tussen een eventuele stijging van de jongerenarbeid en de invoering van stuklonen en boni?

Het is interessant om bovenstaande gegevens te vergelijken met de metaalnijverheid en dan meer bepaald de constructie van gemotoriseerde machines, machine-werktuigen en industriële apparaten.

Tijd- en stuklonen in de metaalnijverheid (1896 en 1903):

Naast het feit dat het aantal collectieve stuklonen op amper 7 jaar tijd nagenoeg volledig verdween (van 3,2 % naar 0,3 %), valt vooral op dat het aantal individuele stuklonen met tweederde terugliep (van 17,6 % naar 5,1 %). Het aandeel van de tijdlonen dat in 1896 nog 79,2 % bedroeg was in 1903 gestegen tot 94,1 %. Dit maakt meteen duidelijk dat de overgang van tijdlonen naar stuklonen, zoals we die hebben vastgesteld voor de textielnijverheid, allerm minst kan doorgetrokken worden naar andere nijverheden. Hoe verhiel de globale afname van het aantal stuklonen zich echter tot het bestaan van premiestelsels? Werden de tijdlonen in 1903 misschien aangevuld met premies? Alle concrete factoren die voor deze ontwikkeling bepalend zijn geweest, kunnen uiteraard alleen achterhaald worden op basis van archiefonderzoek. Hoe zat het bijvoorbeeld met de invoering van nieuwe productietechnieken? Werd er tussen 1896 en 1903 misschien geëxperimenteerd met diverse loonsystemen? De gegevens die voor 1903 voorhanden zijn over de premiestelsels in de metaalnijverheid verschillen van die uit 1896. In de telling van 1896 werd in voetnoot vermeld welke arbeiders

hun tijd- of stukloon konden aanvullen met (productie)premies. De telling van 1903 gaf daarentegen een concreet beeld van de complexiteit van de gangbare premiestelsels in de metaalnijverheid. Zo zijn er voor zowel de arbeiders jonger dan 16 als ouder dan 16 afzonderlijke totalen wat betreft de *prime à la production*, maar ook voor een *prime de zèle* - *prime d'exactitude* en een *prime d'économie*. Voor de constructie van gemotoriseerde machines, machinewerktuigen en industriële apparaten hield dit in dat 21 % een *prime à la production* ontving en van die 21 % was slechts 1 % jonger dan 16 jaar. Ter vergelijking, in 1896 ging het slechts om 7 %.

Hoe deze premies bepaald werden, kan echter niet afgeleid worden uit de gegevens die voorhanden zijn. Werd de *prime à la production* bijvoorbeeld bepaald op basis van een theoretisch uurloon en een vooraf bepaalde arbeidstijd die zogenoemd nodig was om één specifiek onderdeel te produceren (het al eerder aangehaalde *travail à l'entreprise*)? Werd daarover onderhandeld tussen de arbeiders, opzichters en patroons of werden beide vastgelegd door een technisch bureau? Werd het zwaartepunt van de onderhandelingen daardoor niet steeds verder verlegd in het voordeel van de patroon en zijn boekhouders en meestersgasten?

De interne onderaanneming kon gebeuren via een interne onderaannemer of rechtstreeks tussen een groep arbeiders en de bedrijfsleiding. De positie van de interne onderaannemer is ook uitermate interessant wanneer we het hebben over de concrete controle op de werkvloer en de interne arbeidsverhoudingen. De invoering van bepaalde nieuwe technieken maakte het de arbeiders waarschijnlijk mogelijk om hogere premies te verdienen, maar dit voordeel konden de patroons misschien ook afromen door nieuwe premiestelsels in te voeren of de tarieven ervan aan te passen?

Besluit

Deze abstracte gegevens voeren ons naar de concrete werkvloerverhoudingen en zeggen daardoor iets meer over de arbeidsverhoudingen aan het begin van de 20e eeuw. Zo blijkt onder meer dat loonsystemen in de ons omliggende landen aanleiding gaven tot regelrechte conflicten op de werkvloer en hebben we ook voor België een aantal aanwijzingen in die richting gevonden.

De gegevens die afgeleid kunnen worden uit de industrietelling van 1896 verlenen toegang tot een braakliggend terrein dat aan de hand van ons onderzoek nader geëxploreerd kan worden. Achter het ogenschijnlijk beperkte aantal stuklonen gaat immers een complexe werkelijkheid schuil die sectoraal geanalyseerd moet worden. Het betreft enerzijds factoren waaraan de ontwikkelingen binnen de loonsystemen en loonvormen onderhevig waren en anderzijds de consequenties daarvan op het niveau van werkdruk, werktijd, prestatie, prestige, weekloon. Van daaruit kunnen we ook ingaan op de hiërarchische verhoudingen op de werkvloer. Over de meestersgasten komen we bijvoorbeeld niets te weten in de industrietelling, maar ze kunnen wel het hele debat over de arbeidsverhoudingen grondig revitaliseren. Hoe zat het bijvoorbeeld met de interne onderaanneming? Wat ging er met andere woorden schuil achter de zoge-

naamde collectieve stuklonen? Het is opvallend dat de ‘supplementen’ uit de telling van 1896 vervangen werden door de rubrieken *gratifications, une part dans les bénéfices commerciaux* en *d'autres avantages (logement, nourriture, chauffage, éclairage)*. Hoe spraken de verschillende actoren met, tegen en over elkaar? Belangrijke bronnen daarvoor zijn de vakbondsbrochures, de lokale persorganen, schoolboeken van het technisch onderwijs, handboeken economie enz.

De rol van de overheid bleef uiteraard niet beperkt tot het verstrekken van statistische gegevens. Wat was bijvoorbeeld de invloed van de invoering van de wet op de maximumwerktijd voor kinderen en vrouwen (1889)? Het weekloon houdt nauw verband met de loonvorm, maar hoe verhielden beide zich dan tot het ontstaan van bepaalde consumptiepatronen gekenmerkt door verschuivingen tussen de grote bestedingsposten?⁽²⁸⁾ Loon in natura beperkte namelijk de consumptievrijheid van de arbeiders, maar het blijft een open vraag of zij er ook daadwerkelijk op die manier tegenaan keken. Speelde de toegang tot consumptiegoederen een rol bij de geleidelijke consolidatie van uiteenlopende loon-naar-werksystemen? Juichten arbeiders de invoering van stuklonen en premiestelsels toe, omdat deze hen in staat stelden meer te verdienen, waardoor zij comfortabeler konden wonen, meer vlees en zuivel consumeren of wat modieuzer gekleed gaan?

Kortom, al deze gegevens samen geven een coherent en gedifferentieerd beeld van de arbeidsverhoudingen in België en kunnen daardoor bijdragen tot een nieuwe visie op de geschiedenis van de arbeid, de arbeidersbeweging en het management.

Deze bijdrage maakt deel uit van mijn doctoraatsonderzoek naar loonsystemen in België op het einde van de 19e eeuw (VUB, Onderzoeksraad).

(1) P. SCHOLLIERS & L. SCHWARZ, *The Wage in Europe since the Sixteenth Century*. In: P. SCHOLLIERS & L. SCHWARZ (eds.), *Experiencing Wages. Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, Oxford, 2003, p. 3-24; P. VAN DEN EECKHOUT, *Van Werkboekje tot arbeidscontract*. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2005, p. 153-200; P. SCHOLLIERS, *Wage Systems*. In: J. MOKYR (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, Oxford, (2005)V, p. 210-211.

(2) Internationaal gezien is het werk van Reinhold Reith nagenoeg een unicum: R. REITH, *Lohn und Leistung: Lohnformen im Gewerbe 1450-1900*, Stuttgart, 1999. Voor de landbouwnijverheid: H. GOOREN & H. HEGER, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914*, Groningen, 1993. Een aantal

elementen zijn ook te vinden in: W.H.P.M. VAN HOOFF, *In het rijk van de Nederlandse Vulcanus: de Nederlandse machinenijverheid 1825-1914*, Amsterdam, 1990, p. 118-120. Voor België zijn er een aantal gegevens te vinden in: P. SCHOLLIERS, *L'identité des ouvriers-mécaniciens gantois au XIXe siècle. Une contribution au débat sur le rôle social de l'élite ouvrière*. In: *Histoire, Economie & Société*, (1987), p. 83-111; E. SCHOLLIERS, *Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden, Economische geschiedenis van België: Behandeling van de bronnen en problematiek*, Brussel, 1973, p. 41-53.

(3) *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896): Dénombrement A, répartition des ouvriers d'après le mode de calcul des salaires*, Vol XV, Bruxelles, 1901; N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis*. In: *Gids voor Oost-Vlaanderen (1750 - 1945)*, Gent: Academia Press, 2000, p. 188-190.

(4) *Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901*, Bruxelles, 1905; *Salaires et durée du travail dans les industries des métaux au mois d'octobre 1903*, Bruxelles, 1907; N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis [...]*, p. 190-191.

(5) *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896): Exposé général des méthodes et des résultats*, Vol XVII, Bruxelles, 1902, p. 335-336; K. MARX, *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie*, (1968), p. 576.

(6) K. MARX, *Das Kapital [...]*, p. 579. Een aantal gegevens voor de Belgische casus zijn te vinden in: P. VAN DEN EECKHOUT, *Van Werkboekje tot arbeidscontract [...]*, p. 193.

(7) Dat was in 1889 de reactie van een jonge Canadese arbeider op een vraag naar de autonomie die met de stuklonen gepaard ging. Canada, Royal Commission on the Relations of Labor and Capital in Canada, 1889, Evidence-Quebec, p. 29-30. In: M. CROSS, *The Workingman in the Nineteenth Century*, Toronto, 1974, p. 112-117.

(8) K. MARX, *Das Kapital [...]*, p. 582; Report upon the Sweating System in Canada, Sessional Papers, XXIX(1896)61, p. 22-27. In: M. CROSS, *The Workingman [...]*, p. 123-125.

(9) R. REITH, *Lohn und Leistung [...]*, p. 51-52; K. MARX, *Das Kapital [...]*, p. 577-579.

(10) E.P. THOMPSON, *Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism*. In: *Past and Present*, (1967)38, p. 56-97.

(11) C. BEHAGG, *Controlling the Product: Work, Time, and the Early Industrial Workforce in Britain, 1800-1850*. In: G. CROSS (ed.), *Work-time and Industrialization: An International History*, Philadelphia, 1988, p. 41-59.

(12) J. EUVERTE, *De l'organisation de la main d'œuvre dans la grande industrie*. In: *Journal des Economistes*, (juillet - septembre 1870), p. 351-353 zoals geciteerd in: P. LEFEBVRE, *L'invention de la grande entreprise. Travail, hiérarchie, marché. France, fin XVIII-début XXe siècle*, Paris, 2003, p. 110-114, p. 160-163.

(13) P. VAN DEN EECKHOUT, *Van Werkboekje tot arbeidscontract [...]*, p. 192-193.

(14) J. EUVERTE, *De l'organisation de la main d'œuvre [...]*, p. 110-114, 160-163.

(15) R. BIERNACKI, *The Fabrication of Labor: Germany and Britain, 1640-1914*, Oxford, 1997, p. 353-354.

(16) M. PERROT, *Les ouvriers en grève: France 1871-1890*, Paris, 1974, p. 273-275.

(17) A. REID, *Employers' Strategies and Craft Production: The British Shipbuilding Industry, 1870-1950*. In: S. TOLLIDAY & J. ZEITLIN, *The Power to Manage? Employers and Industrial Relations in Comparative-Historical Perspective*, London, 1991, p. 44-45.

(18) We kunnen hier helaas niet ingaan op de talloze premiestelsels die vanaf het einde van de 19e eeuw ingevoerd werden en vaak de naam van hun uitvinder droegen: Towne-Halsey (premie op basis van productiekost), Rowan (premie op basis van standaardproductietijd), Gantt enz. zie M. DOBB, *Wages*, Cambridge, 1960 en M. CLIQUET, *Politique de rémunération et d'intéressement*, Paris, 1965, p. 97-112.

(19) W.H.P.M. VAN HOOFF, *In het rijk van de Nederlandse Vulcanus [...]*, p. 118-120.

(20) M. FOUCAULT, *Surveiller et punir: naissance de la prison*, Paris, 1975, p. 30-31 ;

P. MINARD, *Volonté de Savoir et Emprise d'État: aux origines de la statistique industrielle dans la France d'Ancien Régime*. Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 133(2000), p. 63-71.

(21) *Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896): Exposé général des méthodes et des résultats: répertoire alphabétique des exploitations industrielles et des métiers (cadres I à XIII), répertoire alphabétique des communes (cadres I à XX)*, Vol. XVIII, 137n.

(22) P-P. MAETEN, *La réduction du temps de travail de la fin des années 1860 à 1914*. In: E. SCHOLLIERS & P. SCHOLLIERS (eds.), *Werktijd en werktijdverkorting*. Acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15-16 oktober 1982, Brussel, 1983, p. 25-39.

(23) *Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901*, Bruxelles, 1905, p. 357.

(24) N. BRACKE, *De vrouwenarbeid in de industrie in België omstreeks 1900. Een 'vrouwelijke' analyse van de industrietelling van 1896 en de industrie- en handelstelling van 1910*. In: BTNG, XXVI(1996)1-2, p. 174.

(25) *Salaires et durée du travail dans les industries textiles au mois d'octobre 1901*, Bruxelles, 1905, p. 204-205.

(26) K. TIJTGAT, *De geschiedenis der Gentsche socialistische katoenbewerkersvereniging: 1857-1932*, Gent, 1932, p.51.

(27) K. TIJTGAT, *De geschiedenis der Gentsche [...]*, p. 95.

(28) P. SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993, p. 135-136.

Rita Calcoen,
Amsab-ISG

De 'foto's Corman' over de Spaanse Burgeroorlog. Een unieke vondst?

Mathieu Corman was boekhandelaar in Oostende, globetrotter en reporter. Na het lezen van zijn boeken over de Spaanse opstand van 1934 ('Brûleurs d'idôles') en de Spaanse Burgeroorlog ('Salud Camarada') vroeg ik me af of er misschien foto's bestonden van zijn reportages. In 1994, bij het verschijnen van het boek 'Los Niños', met getuigenissen van en over de Spaanse kinderen die destijds in België werden opgevangen, vond ik een aanknopingspunt. Corman had in 1939 zelf een Spaans meisje opgenomen, Clotilde Vega Carillo. Via via vernam ik dat Corman overleden was in 1975; zijn zoon Alain, bijgestaan door de heer Kemp, zaakgelastigde, hield de winkel open.

Sinds 1995 probeer ik een afspraak te maken met meneer Kemp. Eerst uitleggen wat Amsab is, wat ik zoek, opsturen van *Brood & Rozen*, vertrouwen winnen en trachten te imponeren met de naam Herman Balthazar (als voorzitter en gouverneur)... Na vele telefoontjes over en weer komt het eindelijk tot een afspraak. Ondertussen had Kemp me al laten verstaan dat er wel degelijk boeken, tijdschriften, kranten en films in zijn kelder lagen, maar dat hij daar nog nooit naar omgekeken had. Een paar dagen voor onze afspraak belt hij af; zware ontgoocheling. Ik blijf hem bellen, maar hij houdt afstand. In januari 2002 meldt hij me dat de zoon van Corman, Alain, is overleden en dat de kelder onder water heeft gestaan. Boeken, tijdschriften, manuscripten zijn naar het containerpark afgevoerd. Zoals gewoonlijk vraagt hij mij om twee maanden later terug te bellen want er staan nog verschillende dozen in zijn (eigen) appartement. Blijven bellen brengt mij geen stap dichterbij, Kemp gaat verhuizen en alles is al ingepakt. Een jaar na zijn verhuis is alles nog altijd ingepakt... ik geraak gewoon niet binnen. Eind 2006 heb ik Kemp's vrouw aan de lijn: hij ligt op sterven, de laatste roestige filmrollen belandden in de vuilnisbak en ze heeft nooit fotomateriaal van Mathieu Corman in de dozen gevonden.

De aanhouder wint dus niet altijd, maar de wonderen zijn de wereld nog niet uit! Bij het verwerken van het archief van Georges Hebbelinck⁽¹⁾ in 2006 vindt collega Rik De Coninck een aantal foto's van de Spaanse Burgeroorlog met achteraan de stempel...

van boekhandel Corman! Deze foto's sluiten perfect aan bij het relaas van Corman in *Salud Camarada*. Schitterend natuurlijk, maar is Corman dan ook de fotograaf?

In 1937 werkte Corman als reporter voor het Franse communistische tijdschrift *Ce Soir* (opgericht op 1 maart 1937), op de afdeling Buitenlandse Politiek. Hoewel dit een communistisch tijdschrift was, werkten linksen van alle mogelijk strekkingen eraan mee: onder andere Charlie Chaplin, André Malraux, H.G. Wells. Fotograaf Robert Capa had de leiding over de fotografische dienst en publiceerde reportages van onder meer de fotografen Chim⁽²⁾ en Gerda Taro⁽³⁾. *Ce Soir* had achttien speciale correspondenten gedurende de Spaanse Burgeroorlog, onder wie Mathieu Corman, met reportages van Guernica, Bilbao, Teruel 1937 en Teruel 1938.⁽⁴⁾ Samen met Capa gaf hij verslag over het Baskische front in mei 1937 en Teruel in januari 1938.⁽⁵⁾ Zoals Corman schrijft in *Salud Camarada* was hij al begin augustus 1936 op eigen houtje naar Spanje gereisd, vóór zijn opdracht voor *Ce Soir*. Dit is niet echt verwonderlijk, want bij het lezen van *Brûleurs d'idôles* (1934) voel je hoe nauw hij betrokken is bij de Spaanse gebeurtenissen.

Sommige bronnen vermelden dat Corman uit Spanje is vertrokken in mei 1937.⁽⁶⁾ Op het laatste blad van *Salud Camarada* staat immers: "*Ce livre est dédié à tous ceux qui combattent pour la libération du peuple espagnol. Juin 1937.*" Het klinkt als een afscheid. Maar het verdere verloop van de oorlog wordt wel vastgelegd door dezelfde fotograaf, tot de slag aan de Ebro vanaf juli 1938. Corman heeft ook nog voor *Ce Soir* reportages gemaakt over de slag van Teruel in januari 1938.

Speurwerk naar vele binnen- en buitenlandse onlinecollecties en publicaties doet mij vermoeden dat de foto's uniek zijn en nog nergens werden gepubliceerd. Aangezien ze overeenkomen met wat ik ondertussen van en over Mathieu Corman heb gevonden, durf ik hierbij stellen dat deze avonturier ze genomen heeft... tot bewijs van het tegendeel.

(1) Georges Hebbelinck (1916-1964). Een uitgebreide biografie van Georges Hebbelinck door Rik De Coninck verscheen in *Brood & Rozen*, (2006)⁴. Vermoedelijk had Hebbelinck contact met Corman in de KP en is hij zo in het bezit gekomen van deze foto's. Hebbelinck wou immers zelf ook naar Spanje vertrekken, maar zag hier om een of andere reden van af. Hij werkte een tijdje bij het persagentschap United Press (tot 1939), wat ook een mogelijkheid is.

(2) David Seymour/Szymin, alias Chim (1911-1956). Deze Amerikaanse fotograaf van Poolse afkomst werkte regelmatig voor *Vu*, *Ce Soir*, *La Vie ouvrière* en *Regards*. In 1936 ging hij naar Spanje in opdracht van *Regards*. Hij is een van de medeoprichters van het agentschap Magnum.

(3) Gerta Phorylle, alias Gerda Taro (1911-1937). De Duitse fotografe emigreerde in 1933 naar Parijs waar ze Robert Capa leerde kennen en zijn levensgezellin werd. In de zomer van 1936 vertrokken ze samen naar Spanje. Haar foto's verschenen in vele internationale tijdschriften. Ze stierf in Brunete na een ongeval met een tank.

(4) F. FONTAINE, *La guerre d'Espagne, un déluge de feu et d'images*, Paris: Berg International Éditeurs, p. 104.

(5) F. FONTAINE, *La guerre d'Espagne [...]*, p. 118.

(6) A. BENIT *La guerre civile espagnole dans la littérature belge*, Madrid: Universidad Autonoma de Madrid, 1996, p. 228.

De foto's

De reeks van 16 foto's is te situeren tussen augustus 1936 en augustus 1938. Niet alle foto's zijn gedateerd, soms wordt enkel het front vermeld waardoor een tijdsinschatting mogelijk is. Bij een aantal van de geselecteerde foto's neem ik enkel over, vertaald weliswaar, wat op de achterzijde ervan geschreven staat. Andere verdienen extra uitleg daar ze perfect aansluiten bij *Salud Camarada*.

Een tragisch verhaal in 'mooie' beelden.

Links, tekst achteraan: “Eenmaal voorbij de Spaanse grens...”

Boven, tekst achteraan: “Voor Huesca eind augustus 1936. 's Nachts plaatsen de militeleden van de Durutti-colonne grote houten panelen voor de loopgraven van de oproerlingen met daarop een oproep tot de franquistische soldaten om zich over te geven.”

In zijn boek (p. 26)* vertelt Corman zeer gedetailleerd hoe de militeleden bij het schrijven van de tekst rekening hielden met de mentaliteit van de soldaten en hoe ze er 's nachts in slaagden om deze panelen voor de loopgraven van Chimillas te plaatsen.

* M. CORMAN, *Salud Camarada*, Ostende/Paris: Tribord, 1937.

Links, tekst achteraan: “*Guernica in brand gestoken door Duitse vliegtuigen. Foto genomen op de avond van 26 april 1937 door M. Corman. Binnenzicht van een kerk... in brand gestoken door Duitse vliegtuigen op bevel van Franco.*”

Het tweede deel van deze laatste zin is er in potlood bijgeschreven en de naam Corman is ook met potlood doorstreept. Indien het bijschrift klopt, zou dit (voor zover ik weet) de enige foto van Guernica zijn die genomen is de avond van het bombardement dat in de namiddag gebeurde. Dit lijkt mij zo buitengewoon dat ik het niet zomaar kan aannemen. Ofwel is dit een brandende kerk op een andere locatie en een ander tijdstip, ofwel is dit effectief Guernica en is deze unieke foto door Corman zelf genomen. Wat wel zou kunnen, aangezien hij een van de vier journalisten was die vlak na het bombardement in het verwoeste Guernica was. De vier reporters, G. Steer (*Times*), N. Monks (*Daily Express*), C. Holme (Reuter) en Corman waren, na het nieuws over het bombardement, samen vanuit Bilbao naar Guernica vertrokken.* In *Salud Camarada* spreekt Corman enkel over *Times* en *Reuter*.** Hij is geschokt, woest, verontwaardigd

en triestig, maar zijn verslag is tamelijk kort (7 bladzijden).

* H.R. SOUTWORTH, *La destruction de Guernica*, Paris: Ruedo Ibérico, p. 37.

** M. CORMAN, *Salud Camarada* [...], p. 290.

Boven, tekst achteraan: “*Baskisch front (april 1937) foto genomen in de gevangenis van Larinaga. (v.l.n.r.) Een Duitse commerciant uit Bilbao veroordeeld tot 30 jaar gevangenis wegens spionage. Kapitein-piloot Kienzle, Duits officier. Luitenant Schulze-Blank, Duits officier-piloot. Jonge Zwitserse strijder gevangen genomen aan het front van Alava samen met een groep falangisten.*”

De correcte datum is mei 1937, aangezien Corman pas ná Guernica naar deze gevangenis ging. Op p. 310 beschrijft hij zijn persoonlijk gesprek met kapitein Kienzle, chef van een “*escadrille Heinkel 51, J 88*”. Hij confronteert hem met hun vreselijke aanpak, namelijk het bombarderen van dorpen zonder militair-strategisch belang en het beschieten van de vluchtende bevolking erna.

Boven, tekst achteraan: "Belchite, 31 augustus 1937. Een groep Francofascisten gevangen genomen in de loopgraven voor Belchite."

Rechts boven, tekst achteraan: "Het front van Aragon. Bombardement op de republikeinse loopgraven van Fuentes door de Italiaans-Duitse luchtmacht."

Rechts onder "Teruel, 22 december. De tanks rukken op naar de Plaza de Toros terwijl de infanterie het veroverd. De miliciens hebben zich tussen de kogels begeven om een gewonde man in veiligheid te brengen." Foto's van de gevechten op dit plein (geen identieke foto) vinden we in andere fotocollecties verschillende keren terug, meestal ongedateerd of op datum van 1 april 1938.

Tekst achteraan: "Teruel, 23 december 1937. Evacuatie van de burgerbevolking gedurende de huis-aan-huisgevechten. Dit is een groep vrouwen die bevrijd werden uit de gevangenis van Teruel. Ze werden opgesloten wegens hun antifascistische houding."

Deze foto lijkt mij eerder in het voorjaar genomen. In december 1937 was het zeer koud, hier en daar lag er sneeuw.

Tekst achteraan: "Négrin en Prieto bezoeken het front gedurende de aanval op Teruel. In het midden generaal Rojo, 21 december 1937."

Tekst achteraan: *"Front aan de Ebro. Een bestuurder van een Russische tank sterft op een brancard."*

Vermoedelijk 1938 (let op de schaduw van de fotograaf).

Tekst achteraan: *"Februari 1938. Emile Vandervelde bezoekt het Spaanse front, helemaal vooraan, op 150 meter van de vijand."*

Emile Vandervelde (met hoed op en met echtgenote) was begin februari in Spanje op uitnodiging van de Spaanse regering. Hij nam deel aan de vergadering van de Cortes in Monserrat.*

Deze foto is genomen aan het front van Madrid. Met een internationaal gezelschap bezocht Vandervelde de loopgraven, naar eigen zeggen 'op 200 meter van de vijand'**.

* E. VANDERVELDE, *Carnets 1934-1938*, Paris: Les Éditions Internationales, p. 129.

** E. VANDERVELDE, *Carnets 1934-1938* [...], p. 133.

Internationale beïnvloeding van de Belgische sociale politiek

Proefschrift van Jasmien Van Daele,
UGent, 2007

De rol van ideeën

De dissertatie van Jasmien Van Daele over de 'maakbare sociale vrede' gaat uiteindelijk over sociale politiek, dat wil zeggen over binnenlandse politiek. Zij het dat die binnenlandse politiek niet rechtstreeks wordt bestudeerd, maar indirect via de internationale sociale politiek. De auteur heeft een dubbele vraagstelling voor haar onderzoek, namelijk: 1) waar komen de ideeën voor sociale politiek vandaan en hoe spelen die een rol? en 2) hoe verloopt in dit verband de wisselwerking tussen binnenlandse en internationale politiek?

Dat Van Daele ideeën centraal stelt, is geen toeval. Zij sluit aan bij de belangstelling hiervoor in de sociale en historische wetenschappen. In de politicologische leer der internationale betrekkingen gebeurt dit onder meer met het begrip *epistemic community* van Peter Haas en anderen, dat de auteur gebruikt, en breder in de sociaal-constructivistische benadering. Bij een *epistemic community* gaat het om actoren die ideeën en inzichten kunnen inzetten, zoals experts. Zij kunnen dat als grensoverschrijdende groep of netwerk doen, indien er nieuwe internationale problemen zijn waarvoor politici nog geen oplossing hebben. Bij het sociaal-constructivisme wordt onderzocht hoe nieuwe ideeën in een discours kunnen komen en via een politiek en een socialisatieproces langzamerhand erkenning vinden om ten slotte onderdeel van dat discours te worden. In de geschiedwetenschap wordt het begrip 'politieke transfer' gebruikt om aan te geven hoe ideeën uit het ene politieke systeem (bijvoorbeeld een internationale organisatie) naar het andere (bijvoorbeeld een nationaal politiek stelsel) kunnen worden overgebracht.

De binnenlandse politiek waar het hier om gaat is de Belgische tussen 1919 en 1944. De internationale politiek is die van de in 1919 gevormde Internationale Arbeidsorganisatie (IAO). Dit is de eerste gespecialiseerde organisatie van de gelijktijdig gevormde Volkenbond, tegenwoordig van het stelsel van de Verenigde Naties. Internationale

De voornaamste medewerkers van het Internationaal Arbeidsbureau in 1926.
Rechts op de foto de eerste directeur-generaal, Albert Thomas (© ILO)

organisaties worden meestal bestudeerd als internationaal forum, waar meerdere staten besluiten nemen. In Van Daeles onderzoek gebeurt dat uiteraard ook, maar zij kijkt vanuit haar vraagstellingen vooral naar de betekenis van zich daarbij ontwikkelende ideeën en netwerken. De auteur kent de literatuur over de IAO goed. Zij heeft hierover bovendien al gepubliceerd (onder meer een boek over Louis Varlez). In haar literatuurverwerking heeft zij de politicologische literatuur meegenomen, evenals het recente project van de Verenigde Naties over intellectuele geschiedenis, dat eveneens op interdisciplinariteit berust. Terecht kenschetst zij de aard van de bestaande geschiedschrijving als institutioneel-legitimerend. Het is daarom goed een nieuwe invalshoek te kiezen. Dat zij een theoretisch omschreven invalshoek heeft gekozen en uiteengezet, maakt duidelijk door welke bril zij het object van haar onderzoek bekijkt en welke elementen daarin naar voren komen. Lezers weten hierdoor wat zij kunnen verwachten. Wel blijft het vreemd dat de theoretische inleiding geen hoofdstuknummer heeft (kennelijk hoofdstuk 0), terwijl hierin toch het kader wordt geschetst waarin het onderzoeksobject wordt bestudeerd. De status quaestionis is wel genummerd, het slothoofdstuk, het algemeen besluit, weer niet. Waarom niet alle hoofdstukken vanaf 1 genummerd?

De hoofdzaken in het proefschrift zijn de ontstaansgeschiedenis van de IAO en vier cases: de achturedag, dwangarbeid, de crisis van de jaren 30 en de jaren van de Tweede Wereldoorlog. In de ontstaansgeschiedenis en de beide eerste cases is de doorslaggevende rol van ideeën en netwerken van experts duidelijker dan in de beide laatste cases. In de crisisjaren wist de IAO zich niet tot een 'crisislaboratorium' te ontwikkelen. En in de oorlogsjaren was niet zozeer sprake van netwerken van kennisexperts maar van invloed van individuen, in het Belgische geval van Jef Rens. De beide eerste cases zijn daarom interessant, omdat niet te verwachten was dat de Belgische politiek zich aan de internationale ideeën zou aanpassen. Dat ging immers in tegen de nationale belangen. Maar het gebeurde toch. Reden om eens te kijken hoe dat in zijn werk ging.

Belgische invloed in de voorgeschiedenis van de IAO

Hoofdstuk 2 gaat over de voorgeschiedenis en oprichting van de IAO. In de centrale hypothese spelen internationale netwerken van politici, wetenschappers en ambtenaren een essentiële rol in het ontwikkelen van ideeën over sociale politiek. Dat doen zij ook in het vinden van kanalen om hun expertise internationaal een beslissende rol te laten spelen, indien zich een *window of opportunity* voordoet. Hier hanteert Van Daele het begrip *epistemic communities*. Ze had iets meer kunnen zeggen over de beperkingen van deze benadering, of anders gezegd de voorwaarden waaronder deze *epcoms* succes kunnen hebben. Echt veel geslaagde voorbeelden zijn er immers niet te noemen, omdat politici er geen enkel probleem mee hebben iets anders te besluiten dan experts voorstellen, zo niet er een wangedrocht van te maken. Dat neemt niet

weg dat dit begrip voor de auteur richtinggevend gewerkt heeft bij het in kaart brengen van de verschillende 19e-eeuwse wortels van de IAO en de daarin ontwikkelde ideeën over sociale politiek in een periode waarin het kapitalisme zich internationaal verbreidde. Deze ideeën en voorstellen vonden hun weerslag in de in 1900 opgerichte particuliere Internationale Vereniging voor Arbeidswetgeving. Deze organisatie was verantwoordelijk voor de eerste internationale arbeidsconventies in 1906 over vrouwenarbeid en werken met chemische stoffen. Interessant genoeg, en ook verklaarbaar gezien de positie van België als internationaal gericht land in Europa, speelden verschillende Belgen in deze debatten en in deze vereniging een rol. Dat geldt ook voor de *window of opportunity* die zich in 1919 voordoede. Deze bestond uit de Commissie voor de Internationale Arbeidswetgeving als onderdeel van de vredesconferentie in Versailles, waar de Volkenbond en de IAO werden gesticht. Dat de IAO van de grond kon komen, was mede te danken aan het door de Internationale Vereniging verzette voorwerk. Van Daeles hypothese dat een netwerk van kennisexperts een essentiële rol speelde, wordt dus bevestigd. De auteur geeft de nuancerings hiervan in het besluit van haar hoofdstuk. Belangrijkste personen in dit verband waren Ernest Mahaim en Emile Vandervelde. Hoewel hun ideeën belangrijk waren, lukte het hen niet de zetel van de IAO naar Brussel te halen. Dat werd Genève. In de dissertatie is de aandacht van de auteur voor het biografische aspect te waarderen. Op de juiste momenten voegt ze korte biografische schetsen in, die in principe haar betoog ondersteunen. Helaas ontbreekt een personenregister. Maar dat kan in een boekuitgave worden goedge maakt.

Welke waren nu de gevolgen van een IAO die internationale conventies ging opstellen met de bedoeling veranderingen te bewerkstelligen in de nationale politiek van haar lidstaten?

De achturedag: verwerping van de Johnston-hypothese

Hoofdstuk 3 behandelt de IAO-conventie over de achturedag uit 1919. De hypothese berust op de literatuur over de IAO. De zogenoemde Johnston-hypothese dicht aan de conventie een grote invloed toe wat betreft nationale implementatie ervan. De auteur gaat deze hypothese aan de Belgische casus toetsen. Zij wil weten of de IAO-conventie invloed heeft gehad op het Belgische debat over de arbeidsduur, dan wel, in meer algemene termen, of het systeem werkte dat internationaal ontwikkelde ideeën in de praktijk van de nationale politiek van de lidstaten werden omgezet.

Van Daele besteedt aandacht aan de ontwikkeling van de IAO in de eerste jaren van haar bestaan en aan de positie van België in de Beheerraad van de IAO. België claimde deze bestuursplaats op basis van zijn toenmalige status als kleine maar belangrijke industriestaat. Dit betekende dat de nationale belangen van België bij wat de IAO ondernam, direct in het geding waren. Dat de IAO in 1919 een conventie over de achturedag opstelde, laat zich verklaren als een proces binnen de institutie en

het tijdsgewricht. Maar wat zou daarmee in België gebeuren? België had de conventie mede opgesteld (wat de verwachting schiep dat het zou ratificeren), maar kende in de binnenlandse politiek verzet hiertegen. Door een hevige patronale weerstand leek het zeer de vraag of België zou ratificeren. Uiteindelijk gebeurde dit door een combinatie van factoren toch. De eerste was de IAO zelf. De IAO, die bezig was haar gezag als internationale organisatie te vestigen, was er veel aan gelegen dat er voldoende geratificeerd zou worden. De auteur spreekt in dit verband over ‘ambassadeurs van de arbeid’. Daarmee bedoelt zij figuren die vóór ratificatie argumenteerden, zowel internationaal als nationaal. De spilfiguur was IAO-directeur Albert Thomas. Hij reisde naar de lidstaten die problemen met de ratificatie hadden en probeerde met zijn *diplomatie de présence* invloed uit te oefenen op de nationale debatten. Thomas deed dit door uit te zoeken wat er mis was en vervolgens te bezien of de IAO kon bijdragen aan de oplossing van problemen die een lidstaat kennelijk kon hebben. Hiermee gaf hij aan binnenlandse politici en experts voorzetten voor verdere actie. Tot de bemiddelende figuren in deze debatten hoorde onder anderen Max Gottschalk, die gebruik maakte van particuliere verenigingen, debatkringen en wetenschappelijke instellingen om voor bepaalde ideeën steun te krijgen. Hier zien we dus een mengeling van discoursen over ideeën en machtsverhoudingen in de binnenlandse politiek. Het grootste probleem was dat werkgevers internationale concurrentiekracht vreesden te verliezen als België zou ratificeren en andere landen dat niet zouden doen. Een dergelijke vrees bracht belangstelling mee voor wat er in andere landen gebeurde. Wat zouden economische partnerlanden als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk doen? Een dergelijke situatie leidde tot een politiek van afwachten aan de kant van de regeringen, maar niet bij de vakbeweging die voorstander van ratificatie was. Vakbondsmensen zagen een spilfunctie voor België weggelegd om te voorkomen dat een *race to the bottom* zou ontstaan als landen niet een aantal gezamenlijke normen opstelden, bijvoorbeeld in de vorm van een gelijke arbeidsduur. Zij bleven de IAO-conventie daarom verdedigen. De Belgische regering kon wel afwachten, maar zij zou ook in de problemen raken als zij aangegane internationale beloftes, in een internationale organisatie die zij medebestuurde, aan haar laars lapte. Zij kreeg last van deze situatie door de werking van de IAO, speciaal van de jaarrapporten. Doordat de IAO elk jaar berichtte over de vorderingen met betrekking tot de implementatie van haar conventies, moest de Belgische regering zich elk jaar verantwoorden over haar niet-ratificeren. Dit leidde er zelfs toe dat de Belgische minister van Arbeid in 1925 zelf naar de Internationale Arbeidsconferentie ging om uitleg te geven. Als gevolg van dit IAO-mechanisme bleef niet-ratificatie een aanhoudende zaak in de binnenlandse politieke debatten, waarin internationaal geïnspireerde netwerken, de ‘vrienden van de IAO’, vóór implementatie bleven argumenteren en ageren. De doorslaggevende (tweede) factor voor uiteindelijke ratificatie was dat zich in 1925 een ingrijpende verandering in de Belgische binnenlandse politiek voordeed met de komst van de socialisten in de regering. Het functioneren van de IAO en de veranderingen in de

De inhuldiging van het nieuwe gebouw van het Internationaal Arbeidsbureau op 6 juni 1926 (© ILO)

binnenlandse politieke verhoudingen leidden samen ten slotte tot aanname door het parlement in juli 1926 en een Belgische ratificatie van de IAO-conventie over de achturedag, niettegenstaande het feit dat de binnenlandse politiek hier aanvankelijk niets voor voelde.

De auteur komt op grond van de Belgische case tot verwerping van de Johnston-hypothese, die veronderstelt dat de IAO-conventie succesvol was voor de verbreiding van de arbeidsduurbepanking. Er was sprake van niet meer dan een ‘mager’ succes. De achturedag bestond begin jaren 20 al in verschillende landen en in 1930 hadden slechts 14 van de 55 lidstaten de conventie geratificeerd, waarvan 5 bovendien voorwaardelijk. Van Daele corrigeert hiermee een door veel organisaties aangehangen zelfbeeld dat zij als instituties met hun werk succesvol zijn. Zij zoekt de verklaring voor het beperkte succes van deze belangrijke IAO-conventie in het economische nationalisme van de lidstaten in die tijd. Zij laat ook zien in welke moeilijke positie Ernest Mahaim hierdoor werd gebracht. Gezien zijn ideeënachtergrond in de vooroor-

logse Internationale Vereniging was hij vóór ratificatie, maar als regeringsvertegenwoordiger moest hij op grond van heersende binnenlandse politieke verhoudingen tegen zijn.

Met behulp van Karl Dahl komt Van Daele tot een alternatieve hypothese over het verband tussen ratificaties en de economische situatie. Ratificatie gaat beter onder economische groei dan onder stagnatie, aldus Dahl. Volgens Van Daele ging dit voor België op, al bleef de politieke conjunctuur doorslaggevend. Omdat er verschillende landen waren waarin wel socialisten in de regering zaten, maar geen ratificatie plaats had, zoekt zij voor België nog een verdere verklaringsfactor in de binnenlandse politiek. Deze bestond erin dat Belgische politici de internationale conventie gebruikten om de binnenlandse sociale politiek te pacificeren door bescherming tegen conservatieve krachten. Kortom, wie de binnenlandse sociale politiek uit het interbellum in België wil begrijpen, moet ook de internationale krachten kennen én de mensen die de daarmee verbonden ideeën verdedigden of bestreden.

Dwangarbeid of arbeidsomstandigheden in de overzeese gebieden

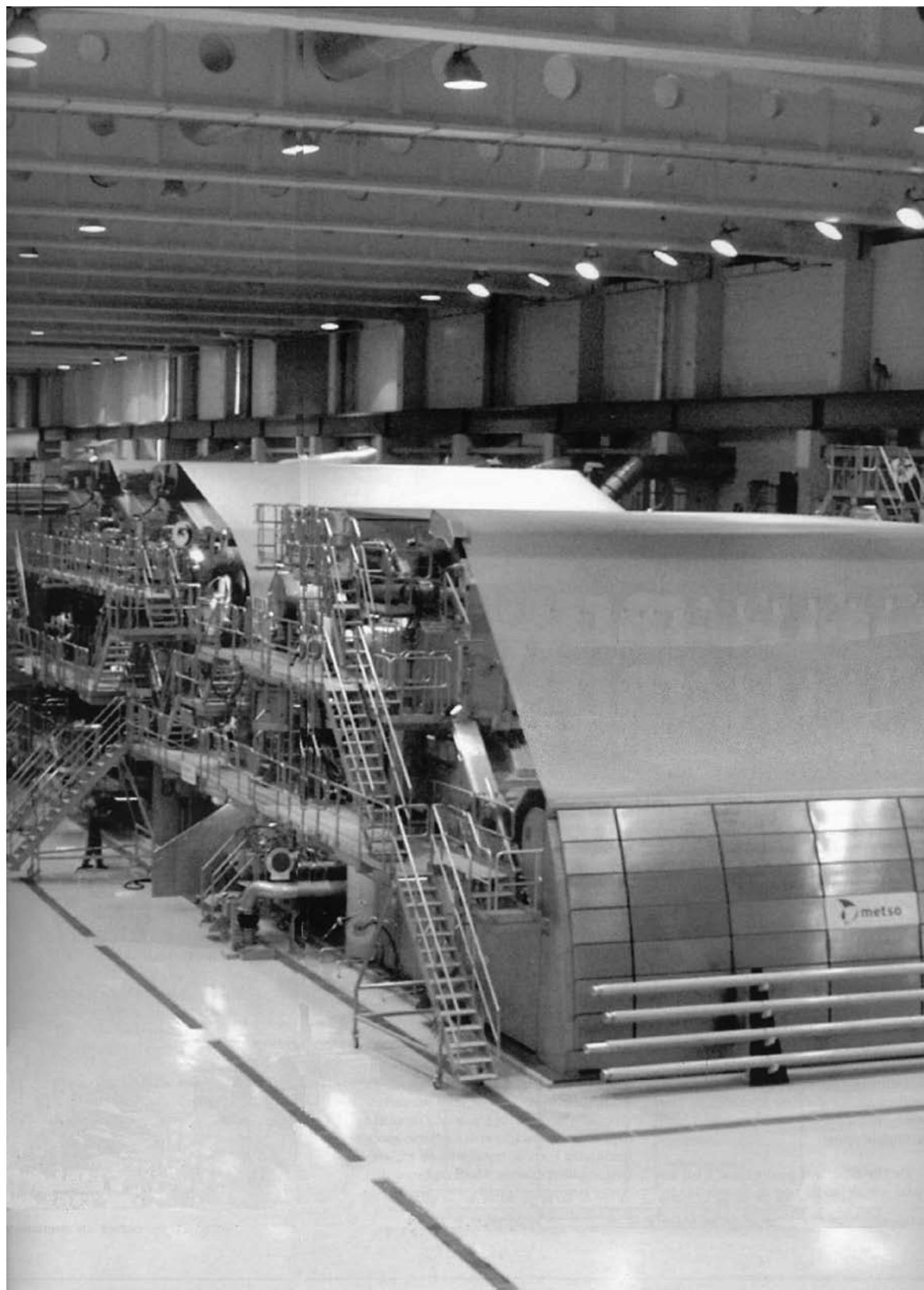
In hoofdstuk 4 staat de IAO-conventie over dwangarbeid uit 1930 centraal. Opnieuw is sprake van ideeën in een institutionele context. Enerzijds gaat het om ideeën en waarden die de koloniale gebieden door de moederlanden kregen opgelegd. Anderzijds waren er kritieken op de uitbuiting die hiermee verbonden was, plus pleidooien en een Volkenbondverdrag uit 1926 vóór afschaffing van slavernij en de handel in slaven. Op grond van de vraag of IAO-conventies ook voor de koloniën golden, hadden de ambtenaren van de IAO zelf een idee ontwikkeld. Institutioneel was dit gebeurd door instelling van een tijdelijke IAO-commissie van experts en een sectie bij het Internationaal Arbeidsbureau. De auteur ziet de IAO hiermee als een 'kenniscentrum', dat enerzijds kennis en expertise inzamelde en anderzijds studies over het vraagstuk produceerde met een aanzet tot het ondernemen van actie. Dit initiatief correspondeerde met de activistische aard van Albert Thomas bij de uitoefening van zijn directeurschap van de IAO, die ook al bij de arbeidsduurconventie zichtbaar was. Het onderwerp dwangarbeid kwam aldus op de agenda van de IAO. Zoals te verwachten toonde België zich niet happig om deze conventie aan te nemen vanwege de eigen koloniale belangen in Centraal-Afrika. België vormde zelfs met Frankrijk en Portugal een front tegen de conventie. De koloniale pers speelde een forse rol in de publieke opinie en de regering probeerde de IAO zelfs belangrijke informatie te onthouden, een vorm van politiek protectionisme. Opnieuw speelden particuliere netwerken van voor- en tegenstanders een rol in het politieke discours. Dit gebeurde door lobbygroepen, maar ook door studiekringen, bijvoorbeeld binnen de katholieke kerk, die dankzij haar missieposten de verhoudingen in de koloniën kende. De politieke besluitvorming binnen de IAO vond plaats in 1929 en 1930 (een ronde van twee jaar was daar gebruik geworden). Nog steeds nam België een bijzondere plaats in binnen de Beheer-

raad, omdat Mahaim daarvan voorzitter was. De regering stuurde speciaal twee hoge ambtenaren van het ministerie van Koloniën naar Genève om ervoor te zorgen dat er niets mis zou gaan. In vakbondskring kwam een nieuwe spilfiguur naar voren die de conventie verdedigde. De christelijke Henri Pauwels trad op de voorgrond in plaats van de socialist Corneel Mertens, die zich weinig aantrok van wat zich in de koloniën afspeelde. De internationale interventionisten geraakten in het defensief, de 'diehards' van de nationale soevereiniteit in het offensief. Desondanks kwam, in lijn met het Volkenbondbeleid, bij de IAO een conventie tot stand tegen dwangarbeid, zij het dat dit een zwak compromis was met 93 stemmen vóór, geen tégen en maar liefst 63 onthoudingen.

Zoals te verwachten lag een Belgische ratificatie moeilijk. Opnieuw werd naar andere landen gekeken en de beslissing uitgesteld. Maar, ook opnieuw zaten de IAO en binnenlandse sympathisanten niet stil. Zij bleven argumenteren ten gunste van ratificatie, onder meer verwijzend naar de economische crisis en de koloniale rebellie. Hierdoor werd duidelijk dat vooral de Belgische bankwereld de werkelijk remmende factor was. Eind 1935 voltrok zich echter opnieuw een ingrijpende verandering in de binnenlandse politiek, die ratificatie dichterbij bracht. Een gematigder christendemocraat werd minister van Koloniën en een socialist kwam op Buitenlandse Zaken: Paul-Henri Spaak, die voorstander van ratificatie was. Tijdens de oorlog kwam het ten slotte tot Belgische ratificatie (1944). Dit gebeurde onder druk van de Verenigde Staten, die na de oorlog een eind aan de koloniale stelsels wilden maken en, in het geval van België, ook het uranium uit Congo begeerden.

Dit was opnieuw een wijziging in de binnenlandse politiek van België onder internationale invloeden. Deze verandering werd in gang gezet door de IAO, die als kenniscentrum een antikoloniale ideologie uitdroeg en voor deze ideeën steun zocht en vond in de binnenlandse politiek. Met het uit de doeken doen van deze processen van verandering, waarin ideeën én machtsverhoudingen een rol spelen, heeft Van Daele aangetoond dat ideeën aandacht in het onderzoek verdienen. En dat de samenhang en wisselwerking tussen wat op binnenlands niveau en op internationaal niveau gebeurt, relevant is voor het begrijpen van veranderingen in de binnenlandse politiek.

Jasmien Van Daele, *Engineering Social Peace. De Internationale Arbeidsorganisatie als laboratorium voor de transnationale uitwisseling van ideeën en de invloed op de sociale politiek in België tussen 1919 en 1944*, UGent, 2007

Archief van ABVV-syndicale delegatie Papierfabriek van Langerbrugge

Rik De Coninck, Amsab-ISG

De Papierfabriek van Langerbrugge, een grote fabriek met een paar honderd personeelsleden gelegen op enkele kilometers ten noorden van Gent, is belangrijk voor de sociale geschiedenis van de sector papierproductie en van de hele Kanaalzone. Kort na de start van de productie in 1932 waren er al stakingen, maar vooral in de naoorlogse periode vervulde dit bedrijf op sociaal vlak een pilootfunctie, met stakingen rond de productiepremie in 1948, de eindejaarspremie in 1952 en de semicontinuproductie in 1954. In 1961 hadden de arbeiders ook al hun zelfstandige hulpkas opgericht, de Voorzorgskas, die financiële steun verleende aan zieke leden en hun inwonende familie.

Het hier beschreven archief handelt echter over de daaropvolgende periode, toen de Europese concurrentie bepalend werd. Na de invoering van de Gemeenschappelijke Markt waren de tolrechten in de jaren 60 namelijk gedaald tot het nultarief voor krantenpapier. In die periode besliste de Société Générale om de helft van haar aandelen in de Papierfabriek van Langerbrugge aan het Duitse Feldmühle A.G. te verkopen en de leiding van de fabriek in handen van deze belangrijke Duitse papierproducent te

geven. De invoering van een continuproductie werd gecompenseerd met vele sociale voordelen.

In 1984 kwam het bedrijf volledig in handen van de Duitse firma. Bij de invoering van het vijfplougenstelsel werd een minder gunstige cao afgesloten met ongelijke verloning voor de oude en nieuwe werknemers. In die gespannen sfeer trad een nieuwe syndicale delegatie op het voorplan met Alex Van Wynsberghe en Alex Goethals. Enkele jaren later kwam de fabriek in handen van het Zweedse bedrijf Stora. De nieuwe directie organiseerde een bijzonder zware herstructurering, in drie golven verspreid over de periode van 1991 tot 1997, en bracht zo het personeelsbestand terug van 920 tot minder dan 400. Het verzet daartegen van de syndicale delegatie leidde tot het ontslag van enkele beschermden, onder wie Alex Van Wynsberghe. Hij was in augustus 1967 in dienst getreden, en was vanaf 1975 lid van de ondernemingsraad tot zijn ontslag op 30 december 1997. Meer dan 22 jaar vertegenwoordigde hij het ABVV in die raad. In de loop van de jaren 80 was hij ook lid of opvolger in het Comité Veiligheid, Gezondheid en Verfraaiing van de werkplaatsen. Hij stond aan de wieg van de oprichting van de Europese Ondernemingsraad en was daar ook lid van. Documenten hieromtrent werden door Van Wynsberghe bijgehouden en na zijn ontslag aan Amsab-ISG bezorgd.

Het archief werd in 31 bundels beschreven en is consulteerbaar mits toestemming van de dienstdoende archivaris.

De News-lijn in Langerbrugge (uit: *Staffin Langerbrugge*, personeelsblad, juli 2003)

Interview met Alex Van Wynsberghe

Rik De Coninck, Amsab-ISG

Uit welk milieu kom je en hoe ben je op je zeventiende in 1967 in de Papierfabriek van Langerbrugge begonnen werken?

Ik kom uit een vissersfamilie in Boekhoute. Bij het afsluiten van de Braakman (een arm van de Schelde) in 1952 stond mijn moeder erop dat mijn vader werk zou zoeken in de fabriek. Enkele familieleden zijn visser gebleven en varen nu nog met een BOU-nummer, maar mijn vader heeft dus ander werk gezocht. Ik heb een diploma A3 elektriciteit behaald en hoopte zo als elektricien werk te vinden, maar uiteindelijk is dat niet gelukt, ook niet in de papierfabriek. Ik heb dus altijd papier gemaakt aan de machine, aan de PM 2, dus aan papiermachine 2. Ik was nog geen achttien toen ik er begon te werken in het vierploegenstelsel en dat was eigenlijk niet toegestaan omdat ik te jong was.

De Papierfabriek was toen in volle evolutie.

Tot 1964 was de Papierfabriek van Langerbrugge een Belgische fabriek van de Société Générale. Toen kwam er een akkoord tussen de Société en het Duitse Feldmühle A.G. waarbij elk 30 % van de aandelen kreeg – de overige 40 % was in handen van kleine aandeelhouders – en de Société zich enkel bekommerde om de financiën terwijl het beheer van de fabriek overgelaten werd aan Feldmühle. Ik herinner me nog dat de fabriek enkele arbeiderswoningen bezat op het eilandje waarop ze gebouwd is. Die woningen werden verhuurd aan personeel met problemen en de syndicale delegatie

had inspraak in de toewijzing van deze woningen. In 1969 werden ze verkocht.

Dat was maar een van de veranderingen die het gevolg waren van de participatie van Feldmühle A.G.?

Net voor ik er begon te werken, had de directie de productie gereorganiseerd. Er werd in 1966 gestart met een non-stop-productie – met 10 revisiestops op de feestdagen – en een vierploegenstelsel. De directie kon dit maar gedaan krijgen door een gulle cao te ondertekenen in 1966. Deze basis-cao voorzag in talrijke voordelen zoals onder meer een productiepremie, die een toeslag van ten minste 6 % en maximaal 16 % bovenop het loon kon betekenen, en hoge ploegenpremies met 6 % toeslag voor de ochtend- en middagploeg en 12 % voor de nachtploeg. Voor werk op zondag (van zaterdag 22 u tot maandag 6 u) kregen de arbeiders dan nog eens dubbel loon en ploegvergoedingen. We verkregen ook de afschaffing van de carensdag, ja toen al, en de 40 urenwerkweek, doordat we twee uur per week compensatie kregen.

Kort daarop volgde een economische crisis en toch werden er nieuwe sociale voordelen gehaald?

In 1978 was er een korte staking, ik herinner me dat er niemand kwam opdagen aan de fabriekspoort en dat de piketten zich verveelden; toen werden de lonen en de ploegenpremies gevoelig aangepast en werd een eindejaarspremie van één twaalfde op het jaarloon verworven. Maar in 1984 kwam er een grote investering met kapitaalsverhoging en de overname

van alle aandelen door Feldmühle. We werden gedwongen om de cao te herzien en een nieuwe vijfploegen-cao werd goedgekeurd. Dit hield onder meer in dat een aantal premies zoals de dubbele ploegenpremies en de compensatiedagen, die de directie wou vervangen door een loonforfait, en niet meer werden toegekend aan de nieuw aangeworvenen. Voor de werknemers die wel al in dienst waren, werd die forfait niet geïndexeerd. Op die manier werden de oorspronkelijke voordelen die we gekregen hadden bij de invoering van de non-stop-productie, gereduceerd. Vele jaren bleef er een gespannen sfeer tussen nieuwe en oude werknemers! Bovendien werd het vijfploegenstelsel ingevoerd. De cao over de vijf ploegen heeft de toenmalige delegatie van het ABVV niet bepaald populair gemaakt, en vooral het terug overschakelen in de zomer naar vier ploegen blijft tot op de dag van vandaag voor discussie zorgen. Het zit zo: het normaal lopende vijfploegensysteem kan enkel bij een gemiddelde arbeidstijd van 33,6 uren per week. Maar om een gemiddelde van 36 uren te halen op jaarbasis werd er in de zomer gedurende twee maanden overgeschakeld naar een vierploegensysteem met 42 uren per week.

Ondertussen was je al volop actief in de vakbond. Hoe kwam je in de syndicale delegatie?

Toen ik 21 was ben ik actief geworden, zowel in de BSP in Boekhoute als in de vakbond in het bedrijf. Maar voor de sociale verkiezingen van 1971 was het te laat. Bij de volgende verkiezingen in 1975 stond ik wel op de lijst en werd ik verkozen voor de ondernemingsraad.

Enige tijd later werden de vrijdag- en maandagstakingen tegen de inleveringstreinen van de regering-Martens V en VI opgezet en onze effectieven wilden niet meestaken zodat alleen de militanten piket stonden. Dat gaf aanleiding tot zware discussies tot in het bestuur van de Algemene Centrale (AC). Uiteindelijk trad de oude delegatie af en zo werd ik syndicaal afgevaardigde, eerst nog een jaar met Freddy Bruwière, later met Alex Goethals die ook van Boekhoute is. We waren echte vrienden, een tandem die samen aan één zeel trok en ijverde voor een strijd bare militantenkern. Bij de eerstvolgende sociale verkiezingen in 1991 behaalden we drie zetels en in 1995 kregen we de volstreekte meerderheid met vier zetels. We waren strijdbaar, goed opgeleid, mondig en hadden een gedegen dossierkennis. Ik volgde vanaf 1975 alle opleidingen van de AC en ook de interprofessionele opleidingen van het ABVV. Later werden Alex Goethals en ikzelf animatoren van die vormingen en ontmoetten we talloze jonge militanten van diverse sectoren. We waren graag geziene gasten op militantenconcentraties, betogingen, piketten en congressen. Ik heb ook nog gesolliciteerd om vakbondssecretaris te worden maar uiteindelijk was het Alain Clauwaert die de job kreeg, terecht trouwens.

Nu even terug naar de vakbondswerking in de fabriek. De situatie daar veranderde snel na de overname door Stora die zware herstructureringen oplegde.

Rond 1990 had de Zweedse papierreus Stora de fabriek overgenomen. Deze overname liet haar sporen na via drie opeenvolgende herstructureringen. Ik meen dat een eerste

herstructurering doorgevoerd werd in 1991 of 1992, er waren toen nog een 920 werknemers, en die herstructurering leidde tot ongeveer 200 afvloeiingen, hoofdzakelijk via brugpensioenen, stopzetten van tijdelijke contracten en altemeer leren. Een klein aantal arbeiders werd effectief afgedankt. Het was een eerste mokerslag. Drie jaar later volgde de tweede fase. Men zou papiermachine 1 uit productie nemen met opnieuw een verlies van 120 arbeidsplaatsen, de helft ervan waren naakte ontslagen. Onder de arbeiders waren enkele militanten; ze werden ontslagen na een akkoord in het paritair comité. Nog een goed jaar later wou de nieuwe directeur papiermachine 1 terug opstarten, maar dan zonder personeelsuitbreiding. We kregen toen zelfs de 35 urenwerkweek. Zes maand later – dat was in 1997 en er waren nog een 580 werknemers – kregen we een nieuwe directeur, die zag de zeer slechte resultaten van papiermachine 1 en van de hele fabriek en na een doorlichting van Mc Kinsey werd een nieuw herstructureringsplan opgemaakt met de definitieve ‘sluiting’ van papiermachine 1 en een aantal andere afdelingen. Die herstructurering leidde tot het verlies van nog eens 189 arbeidsplaatsen, 175 arbeiders en 14 bedienden. Deze afvloeiingen konden slechts heel miniem opgevangen worden door het stelsel van brugpensioen, dus er dreigden veel naakte ontslagen en drama’s. Om de schade en de naakte ontslagen te beperken, hadden we een arbeidsduurvermindering gevraagd met het plan-Van de Lannotte, tot 33,6 uren met loonverlies, maar de directie vroeg 38 uur voor hetzelfde loon. Uiteindelijk werd een cao afgesloten met enerzijds een vermindering

van 189 arbeidsplaatsen en anderzijds een verhoging van de arbeidstijd met één uur tot 36 uur. De productiepremie werd om besparingsredenen (sociale lasten) omgezet in een pensioenspaarplan en een hospitalisatieverzekering.

Er was ook een zware aanval op de vakbondskern.

De directie had het nooit goed begrepen op de syndicale delegatie en zeker niet op de ABVV-delegatie; daarom had ze voor deze operatie de hulp van een advocatenbureau ingeroepen om zich zo op een goedkope manier van een groep lastige délégués te ontdoen, en ze vroeg de opheffing van de bescherming van elf syndicalisten. De discussies laaiden hoog op en in de delegaties ontstonden twee partijen. De verschillen in syndicale visie en strategie zouden definitief een einde maken aan mijn vriendschap met Alex Goethals.

In het paritair comité werd geen akkoord bereikt over het ontslag van de elf beschermden omdat de directie een procedure van ontslag om dwingende redenen tegen mij en Dirk Van Rijkeghem (ACV) had opgestart. De directie vroeg ons ontslag om ‘dwingende redenen’, wegens een artikel in de krant over de lopende herstructurerings-cao. De arbeidsrechtbank besliste in kortgeding dat de ontslagen niet gerechtvaardigd waren. Daarop besliste de directie om hen toch maar af te danken om ‘herstructureringsredenen’.

We vochten dit ontslag aan, de advocaten van het ABVV en het ACV kregen gelijk, maar wederopname is nog steeds geen verplichte regel. Acht jaar procederen voor slechts vijf van hen, voor twee zelfs tot in

Cassatie, gaf ons gelijk. Wat het ACV en het ACLVB voor de anderen hebben gedaan, is me niet bekend. Voor alle vier de ABVV'ers werd geprocedeerd en ze kregen allen gelijk.

Je volgde ook de werking van het Comité voor Veiligheid en Gezondheid?

Op het gebied van veiligheid en milieu werden er na enkele grote branden en een drietal dodelijke ongevallen grote inspanningen geleverd om de veiligheid in de fabriek te verbeteren, vooral op het vlak van afschermen van draaiende onderdelen, brandvoorkoming, orde en netheid, het beter doseren van chemicaliën en geluidsoverlast. Door een nieuwe technologie werd de geluidshinder gevoelig verminderd van 120dBA tot 95dBA. Dit had ook milieugevolgen en de economische impact van deze ingreep was een stimulans om grote inspanningen te leveren op het vlak van vermindering en hergebruik van grondstoffen. Er volgden nog een resem andere veranderingen in het productieproces. Zo gebruikte men oorspronkelijk cellulosevezels, dat is chemisch ontvezeld hout, als grondstof, maar die werden geleidelijk vervangen door oud papier en thermisch-mechanische pulp, dus het verwerkt afvalhout uit de zagerijen. Op het einde van de jaren 70 werd met veel staatssteun een waterzuivering gebouwd en kwam een einde aan de vervuulende lozingen in het kanaal. De boomschors werd verkocht om te composteren. Afvalslib door het ontinkten van oud papier werd afgevoerd naar een klasse 1-stort. De thermisch-mechanische pulpprocedure had ook als voordeel eigen stoom op te wekken, zo kon een deel van de energieverbruikende

slijperij worden stilgelegd en samen met de bouw van een warmteherwinning werd veel bespaard op de elektriciteitsfactuur. Na 1985 werd de oude, in onbruik geraakte kanaalarm gedempt met de bedoeling er nieuwe machines op te bouwen. Door de Gentse haven werd een laadkaai aangelegd zodat het transport van papier en grondstoffen per schip mogelijk werd. Het zou evenwel nog tot na de grote herstructurering van 1997 duren vooraleer deze plannen uitgevoerd werden. Vandaag worden op twee machines, de PM 3 en PM 4, nog twee soorten papier geproduceerd, voor dagbladen en magazines, die voor 100 % uit oude papiervezels bestaan. Het risicoafval wordt niet langer gestort maar verbrand in een eigen verbrandingsinstallatie met een centrale voor eigen stoom en elektriciteitsproductie. Om volledig onafhankelijk te worden van energieleveranciers werkt men anno 2007 volop aan de plannen voor een nieuwe eigen elektriciteitscentrale. De eerste twee papiermachines zijn er niet meer. De eerste was in productie van 1932 tot zij in 1998 stilgelegd werd en bijna volledig werd verschrompeld. De tweede werd nog volledig herbouwd in 1986, maar werd verkocht in 1998 en staat nu ergens in Pakistan. De derde was gebouwd in 1957 voor de productie van dagbladpapier en werd na 1998 omgebouwd voor magazinepapier met een breedte van 6,90 m en haalt thans op met een snelheid van ongeveer 1200 m/min. De vierde machine produceert dagbladpapier van 9 m breedte aan een snelheid van bijna 2000 m/min.

Hoe evolueerde de fabriek na je ontslag?

Negen jaar na de grote herstructurering, in 2006 dus, werden ook Alex Goethals en Tony Neyt na een heftige staking, zonder vorm van proces en zonder betaling van de beschermvergoeding aan de kant gezet. Het bewijst dat bedrijven die over voldoende middelen beschikken zich zonder problemen van moeilijke delegaties kunnen ontdoen en dat de wet nog steeds geen afdoende bescherming biedt. Te bedenken dat deze middelen afkomstig kunnen zijn van subsidies van de staat, onze eigen belastingen dus!

Mijn besluit is: waar eens de Papierfabriek van Langerbrugge de toon heeft gezet in de sociale strijd om en in de Kanaalzone, rest er nu nog een internationale kapitaalreus, die bepaalt hoe je syndicaal mag (mee)denken.

Ik wil nu nog enkele mensen bedanken voor hun jarenlange steun, begrip en vriendschap: Wilfried Hoste, Luc De Wilde, Martin Lambrecht en Rik De Kezel.

Uw sociaal engagement was niet beperkt tot aan de fabriekspoort?

Tijdens de Apartheid in Zuid-Afrika, kregen we ooit bestellingen voor dit land, ik vroeg toen in de ondernemingsraad te onderzoeken of ons product gebruikt werd voor de ondersteuning van het regime en zo ja, om dergelijke bestellingen te weigeren. Zo kaartte ik ook het probleem van Shell aan en vroeg geen olie af te nemen zolang zij het regime ginder steunden. Samen met mijn echtgenote – Gerda De Letter, van wie ik thans gescheiden leef – heb ik me steeds om de zwakkeren in de

maatschappij bekommerd; zo stimuleerden en werkten we mee aan de 11.11.11-acties in onze gemeente.

In 1988 gingen we met 'ABVV'ers voor Nicaragua' op werkbrigade en zouden er voor de landarbeidersbond ATC een basisschool gaan bouwen. Twee jaar later gingen we terug om boompjes te planten en een loods op te trekken. Hiervan bestaan twee video-reportages van ongeveer een half uur. In 1993 ging ik terug om de vakbondslokalen te schilderen en een uitgebreid bezoek aan het land en zijn inwoners te brengen. In België koppelden we alles terug met info- en gespreksavonden. Prefinanciering haalden we uit een benefiet en andere acties. In 1992 ontvingen we zelf een delegatie van ATC'ers.

Van zodra de grens met het Oostblok open kwam trokken we met 'Adoptie Dorpen Roemenië' regelmatig met hulpgoederen naar deze regio. Thans is Roemenië mijn tweede vaderland.

Daarnaast was ik politiek actief in de Socialistische Partij sinds 1971 en zetelde van 1994 tot 2000 in de gemeenteraad van Assenede. Momenteel ben ik voorzitter van de Cultuurraad Assenede.

BRONNEN **Archief van Bert Van Hoorick**

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

Bert Van Hoorick was ongetwijfeld een van de markantste figuren van het naoorlogse politieke leven in het Aalsterse. Hij was lange tijd volksvertegenwoordiger (tussen 1944 en 1949 voor de Kommunistische Partij van België, tussen 1957 en 1976 voor de Belgische Socialistische Partij) en speelde een belangrijke rol in de lokale politiek van Aalst, waaronder twaalf jaar als schepen van Onderwijs en Cultuur.⁽¹⁾

Het archief van Van Hoorick raakte helaas verspreid: een deel ervan kwam terecht in het Aalsterse stadsarchief, een ander deel werd reeds voor zijn dood overgedragen aan het toenmalige AMSAB (1994), een laatste deel werd na zijn overlijden door zijn weduwe eveneens aan Amsab-ISG geschonken (2000). Naar aanleiding van de nadere ontsluiting van dit laatste archiefdeel, werd besloten de bestaande stortingslijst uit 1997, opgemaakt door archivaris Rik Hemmerijckx, te herwerken. Op die manier krijgt de onderzoeker een volledig zicht op het deel dat hier bewaard wordt. Weinig stukken dateren van voor 1957, al zitten in de latere schenking wel enkele dossiers met gegevens over het verzet en de oorlogsjaren en een aantal interessante bundels briefwisseling uit de laatste decennia van zijn leven. Toch bevat het archief vooral materiaal met betrekking tot zijn persoonlijk leven en zijn politieke inzet in het Aalsterse. Over zijn werkzaamheden in het parlement is niets te vinden.

Bert Van Hoorick, jaren 50

Het archief bevat 124 stukken, opgeborgen in 13 archiefdozen (1,4 lopende meter) en bestrijkt de periode 1935-2000. Het is consulteerbaar mits toestemming van de dienstdoende archivaris, met uitzondering van enkele dossiers recente briefwisseling.

(1) Voor meer biografische gegevens over Van Hoorick, zie: R. HEMMERIJCKX, Het archief van Bert Van Hoorick. In: *Brood & Rozen*, (1997)2, p. 35-37.

Archieven van organisaties voor migranten

Sofie Vrielynck, Amsab-ISG

Eind 2006 kreeg Amsab-ISG twee schenkingen, waaruit drie archieven werden gedistilleerd die een mooie aanvulling zijn op de collectie van nieuwe sociale bewegingen met betrekking tot culturele diversiteit, met name die van het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden (Stebu), het Steunpunt Mensen Zonder Papieren-Brussel (SMZP) en het Oost-Vlaams Diversiteitscentrum (ODiCe). De archieven van het Vlaams Overlegcomité Opbouwwerk Migratie (VOCOM) en van het Vlaams Centrum voor de Integratie van Migrant(en) (VCIM) werden reeds verwerkt en voorgesteld (Brood & Rozen, (2003)2).

Het archief van het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden

De overdracht betreft zeventig archiefdozen met archiefmateriaal van het Steunpunt Mensen Zonder Papieren. Een eerste doorlichting gaf verdere gegevens: het ging om materiaal van het Steunpunt Mensen Zonder Papieren, het Steunpunt Mensen Zonder Papieren-Brussel, het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden en het Medisch Steunpunt Mensen zonder Papieren. Enig puzzelwerk gaf volgend resultaat: het Steunpunt Mensen Zonder Papieren was de opvolger van het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden. Het Steunpunt Mensen Zonder Papieren-Brussel was de opvolger van het Medisch Steunpunt Mensen zonder Papieren, maar bleek ook een afzonderlijke archiefvormer.

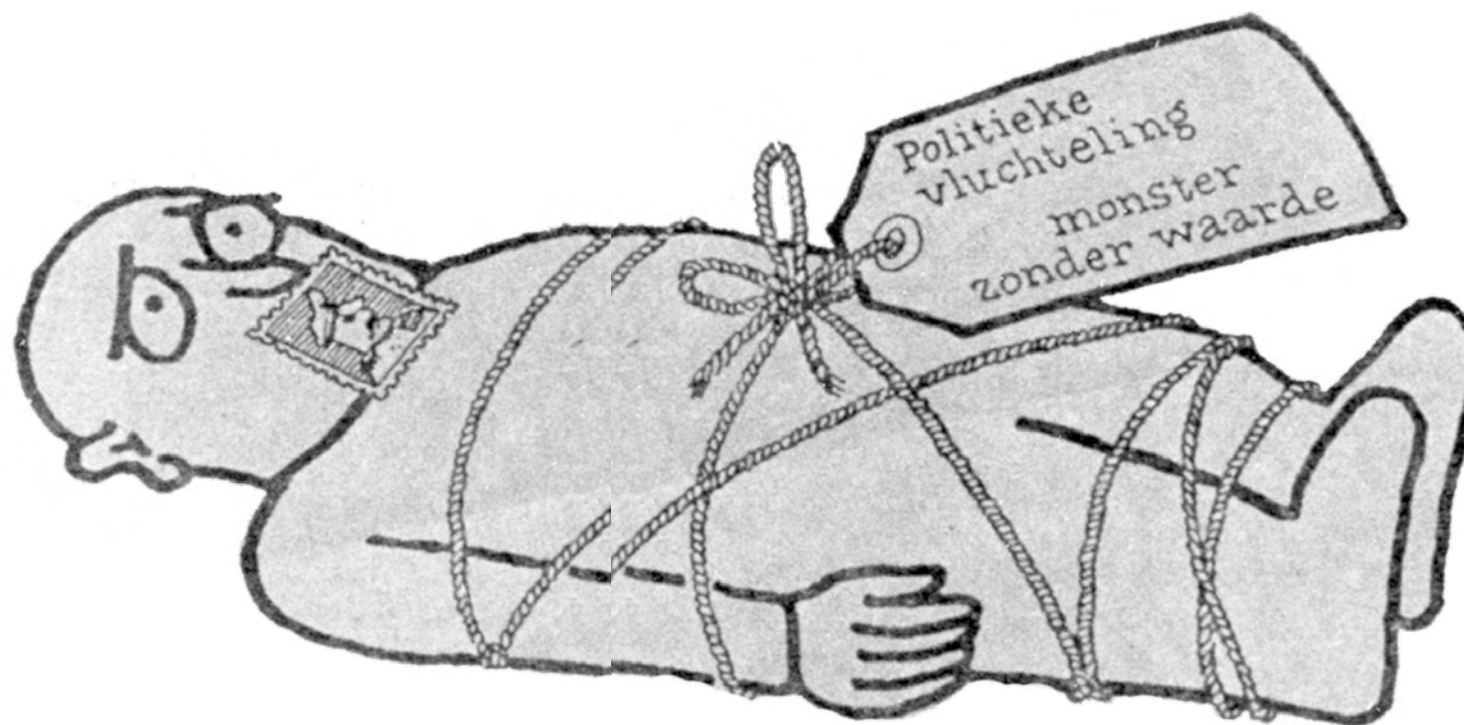
In het voorjaar 1992 evalueerde de Werkgroep Vluchtelingen Sint-Gorikssector een actieperiode rond het thema van de huisvesting en het onthaal van kandidaat-vluchtelingen. Eerder hadden pastorale en sociale verantwoordelijken uit de buurten en parochies tussen het Klein Kasteeltje, de Bijstandswijk en het Zuidstation deze werkgroep opgericht om te pleiten voor een engagement ten opzichte van asielzoekers die in het Brusselse geen woning meer konden vinden.

Onder impuls van de werkgroep ontstond de ruimere campagne 'Asiel een recht! Asiel onder dak!' Daaruit groeide de werkcél van

de christelijke kerken in België, ten einde structureel en operationeel het asiel- en onthaalbeleid van de overheid te evalueren, voorstellen te formuleren en ook concrete solidariteit vanuit plaatselijke groepen te bewerken.

De Werkgroep Vluchtelingen Sint-Gorikssector evalueerde deze campagne positief en kon zich daardoor richten op nieuwe werkdoelen. Hij onderzocht op welke manier een humanitaire en structurele aanpak van de problematiek van uitgeprocedeerde asielzoekers en van andere personen die illegaal op het grondgebied verbleven, vorm kon worden gegeven.

Enkele studiebezoeken aan Nederland en gesprekken in Vlaanderen gaven inhoud en vorm aan het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden dat op 1 oktober 1992 officieel van start ging. Het stelde volgende doelstellingen voorop: het bieden van service en ondersteuning aan vrijwillige en professionele begeleid(st)ers van uitgeprocedeerde asielzoekers en andere illegale verblijvers; het werken aan structurele maatregelen met betrekking tot het verblijfsperspectief van mensen zonder papieren en de praktijk van de naleving van de Rechten van de Mens; het bevorderen van een positieve beeldvorming over mensen zonder papieren en netwerkont-

Tekening uit een affiche van het Komitee Open Grenzen Mechelen, 1996.

wikkeling tussen mensen en organisaties in België en Europa die kozen voor solidariteit met mensen zonder papieren. Het Steunpunt was er in de eerste plaats voor mensen die illegalen helpen. Ze konden er terecht voor praktische bijstand en juridische adviezen bij een telefoonwacht-dienst. Het legde ook een databank aan voor artsen, verplegend personeel, ziekenhuizen, advocaten, apothekers, tandartsen, kamereigenaars en anderen die zich gratis wilden inzetten voor uitgeprocedeerden. Het Steunpunt evolueerde snel van ondersteuning voor begeleiders naar opvangwerking voor mensen zonder papieren, uitgeprocedeerden en andere illegalen. Bij het Steunpunt kon men terecht met alle problemen waarmee mensen zonder wettig verblijf als gevolg van hun statuut te maken krijgen. De vragen aan het Steunpunt waren doorgaans van juridische aard, maar ook vragen over medische en sociale ondersteuning werden beantwoord. Soms werden ze onmiddellijk beantwoord, soms werkte het Steunpunt via een aanmeldingsformulier dat naar de betrokkene werd opgestuurd. Op die manier kon het de situatie beter inschatten en een meer onderbouwd advies geven. In bepaalde gevallen werd de betrokkene uitgenodigd op het Steunpunt voor een persoonlijk gesprek. Omdat de vraag naar meer ondersteuning steeg, werd de werking uitgebreid. Vooral in Brussel bleef de vraag naar hulp groot. Sociale en pastorale werkers uit de Sint-Gorikssector drongen daarom aan op een versterking van de Brusselse werking onder de vorm van een eigen steunpunt voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dat ging van start in oktober 1996. Ook in Gent en Antwerpen werden er regionale steunpunten opgericht.

Op 1 april 1998 veranderde het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden (Stebu) zijn naam in Steunpunt Mensen Zonder Papieren (SMZP).

Het Steunpunt heeft steeds gepoogd om, naast het bieden van een directe ondersteuning van mensen zonder wettig verblijf of met een precair verblijfsstatuut en hun begeleiders, de vinger op de wonde te leggen als het ging om de rechten van mensen zonder wettig verblijf. In samenwerking met het Regionale Integratiecentrum Foyer Brussel, het Vlaams Minderheden centrum en andere regionale, Vlaamse en nationale partners probeerde het het beleid ten overstaan van mensen zonder wettig verblijf positief te beïnvloeden.

Samen met andere organisaties was het Steunpunt nauw betrokken bij een aantal belangrijke verwezenlijkingen, zoals de regularisatiecampagne van 2000. Om dergelijke zaken vorm te geven, was het Steunpunt vertegenwoordigd in verschillende overlegstructuren, zoals de Werkgroep Opvangbeleid van de Vlaamse Gemeenschap. Het was tevens lid van de Nationale Beweging voor de Regularisatie van Mensen Zonder Papieren en voor Vluchtelingen.

De herstructurering van de integratiesector en de uitwerking van een beleid voor etnisch-culturele minderheden werd door het Vlaams Parlement bepaald in het Minderhedendecreet van 28 april 1998. Ook de ontwikkeling van een opvangbeleid voor mensen zonder wettig verblijf, kreeg aandacht in het decreet. Deze beslissing had een dubbel effect: enerzijds moest de Steunpuntwerking een plaats krijgen in het nieuw op te richten Vlaams Minderheden centrum (VMC), anderzijds zouden de integratiesector, de particuliere organisaties en

Cover van het boek van Judith Vanistendael, *De maagd en de neger*, een beeldverhaal over verliefdheid en de asielzoekersprocedure in België (© Judith Vanistendael)

de overheden zich moeten bezinnen over hun verantwoordelijkheden en taken ten aanzien van de opvang van deze doelgroep. Het eerste element werd gerealiseerd, voor het tweede element werd een werkgroep Opvangbeleid samengesteld (vanuit de Interdepartementale Commissie Etnisch-culturele minderheden van de Vlaamse Gemeenschap).

Enkel in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest was er nog een concrete werking van het Steunpunt rond een nieuwe uitdaging, namelijk de clandestiene arbeidsmigranten. Het Steunpunt werd betrokken bij het onderzoek van de Koning Boudewijnstichting naar de situatie van het diplomatiek huispersoneel in België. De participatie in dit onderzoek bracht aan het licht dat er een permanente

werking nodig was omtrent de kwestie van de clandestiene arbeidsmigranten. Eind 2003 werd het Steunpunt met zijn oorspronkelijke doelstellingen ingebed in de werking van het regionaal integratiecentrum Foyer en kreeg de nieuwe uitdaging een concrete vorm met de oprichting op 18 december van een nieuwe vzw, namelijk de Organisatie voor Clandestiene Arbeidsmigranten (ORCA).

Het archief is beschreven in een stortingslijst en bevat documenten met betrekking tot de totstandkoming van het Steunpunt en de verdere ontwikkeling ervan. Deze evolutie is onder meer te volgen in de verslagen van de algemene vergadering en de raad van beheer.

De dagelijkse werking heeft haar weerslag in de briefwisseling, verslagen, formulieren met gegevens van de maandelijkse informatievragen en de jaarverslagen. Het archief bevat ook dossiers over het sociaal manifest, diverse publicaties en onderzoek verricht door het Steunpunt, zoals *Ik ben uitgesproken, een onderzoek naar de motivatie van mensen zonder papieren om in België te blijven*. Een medewerkster van het Steunpunt zetelde in de commissie regularisatie. Daarvan ook zijn de verslagen bewaard. Het archief bevat 217 beschrijvingen in 25 archiefdozen (2,75 lopende meter) en is consulteerbaar mits toestemming van de depotgever.

Daarnaast zijn er nog 16 archiefdozen met alfabetisch gerangschikte registratieformulieren en 2 archiefdozen met dossiers van diplomatiek Filippijns huispersoneel, waarvan de namen niet opgenomen zijn in de stortingslijst, omwille van de privacy. Deze 18 archiefdozen (1,98 lopende meter) zijn niet consulteerbaar.

Het archief van het Steunpunt Zonder Papieren-Brussel

Het groot aantal medische problemen dat bij het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden gemeld werd en de vraag vanuit organisaties en van hulpverstrekkers naar een meer toegankelijke gezondheidszorg voor illegale verblijvers, maakte de oprichting van een specifieke organisatie noodzakelijk. Daarnaast was er een alarmerend rapport over de bevalling van niet-legale vrouwen in het Sint-Pietershospitaal te Brussel: de schrijnende onderzoeksresultaten vroegen een concrete aanpak. In het voorjaar 1994 werd de staatssecretaris van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) en tevens ook geneesheer, Vic Anciaux, aangesproken en zo kon een medisch steunpunt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest opgericht worden. Dankzij de erkenning en subsidiëring door de Vlaamse Gemeenschapscommissie kon het Steunpunt Mensen Zonder Papieren op 1 december in werking treden. Het hielp illegalen, uitgeprocedeerden en clandestienen uit het Brussels Gewest die dringend medische hulp nodig hadden, maar er geen kregen. Het KB van 12 december 1996 betreffende de dringende medische hulp aan niet-legale verblijvers vormde een belangrijk element in de verdere structurele uitbouw van deze hulpverlening aan mensen zonder wettig verblijf. Het Steunpunt wilde gezondheidszorg toegankelijker maken voor de niet-legale verblijvers in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dankzij het medisch fonds en de uitbouw van een medisch netwerk, kon het concreet tussenkomen, zodat ook mensen zonder papieren terecht konden in bestaande gezondheidsstructuren. Ook wilde het structureel werken en de gezondheidszorg

voor niet-legale verblijvers als basisrecht erkend zien.

Om de concrete toegang tot de gezondheidszorg te realiseren werkte het Steunpunt via een dubbel spoor: enerzijds informeren en bemiddelen bij dringende medische hulp en anderzijds doorverwijzen van niet-dringende medische hulp naar een medisch netwerk, bestaande uit huisartsen, specialisten, ziekenhuizen, gezondheidscentra en apothekers die een samenwerkingsovereenkomst met het Steunpunt hadden afgesloten, waarin zij zich bereid verklaarden mee te werken voor een minimaal bedrag. Deze diensten en personen vormden een medisch netwerk waarnaar het Steunpunt zieke illegale verblijvers kon doorverwijzen. Indien het Steunpunt besliste om tussen te komen in de medische zorgen, verstreekte het een hulpverleningspas aan de betrokkene. Er werd via een begeleid(ster) gewerkt die mee adviseerde, informatie of contacten in de praktijk omzette.

Op 1 april 1998 onderging de vzw Steunpunt Mensen Zonder Papieren een eerste naamswijziging en werd Medisch Steunpunt Mensen zonder Papieren-Brussel. Een tweede naamswijziging volgde in januari 2005, toen de vzw zich met de individuele hulpverlening en structurele werking niet meer uitsluitend tot vreemdelingen zonder wettig verblijf richtte, maar haar doelgroep uitbreidde tot vreemdelingen met een precair verblijf. Hiermee worden mensen bedoeld die weliswaar over een voorlopig verblijfsdocument beschikken maar, gezien het tijdelijke karakter ervan, zich in een kwetsbare en vaak juridisch onduidelijke situatie bevinden. De naam van de vzw werd in 2005 gewijzigd in Medimmigrant.

Het archiefmateriaal van Steunpunt Mensen Zonder Papieren-Brussel werd afgezonderd van het materiaal van het Steunpunt Begeleiders Uitgeprocedeerden, beschreven in archief nr. 413. Het omvat jaarverslagen en maandoverzichten van de dagelijkse werking, alsook een dossier betreffende een handleiding over de gezondheidszorg voor vreemdelingen zonder papieren. De registratieformulieren werden alfabetisch gerangschikt, maar verdere gegevens werden niet opgenomen in de stortingslijst omwille van de privacy.

Het archief bevat 23 nummers in 2 archiefdozen (0,22 lopende meter) en is consulteerbaar mits toestemming van de depotgever.

Het archief van het Regionaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen, het latere Provinciaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen en het huidige Oost-Vlaams Diversiteitscentrum

Op het einde van de jaren 80 werd het migrantenthema, onder meer door het toenemend succes van extreem rechts, een volwaardig en prioritair beleidsthema. De Vlaamse regering keurde in maart 1989 de eerste beleidsnota Migrantenbeleid goed. Enkele maanden voordien, op 15 maart 1988 werd de Migrantenwerking Waasland vzw opgericht, met als doel bij te dragen tot het welzijn van migranten in Sint-Niklaas en het Waasland. De doelgroep omvatte eveneens asielzoekers.

Met het van kracht worden van het besluit van de Vlaamse Regering van 18 juli 1990 met betrekking tot erkenning en subsidiëring van landelijke, regionale en lokale integratiecentra, wijzigde het integratielandschap. Op lokaal niveau kwamen het Vlaams Centrum Integratie Migranten

(VCIM) tot stand, per regio een regionaal integratiecentrum (RIC) en daarnaast lokale integratiecentra (LIC). De Migrantenwerking Waasland breidde haar terrein uit over Oost-Vlaanderen, met uitzondering van de stad Gent, die een eigen stedelijk integratiecentrum had, en onderging daarbij een naamswijziging. Het Regionaal Integratiecentrum Migranten Oost-Vlaanderen (RIMO) startte vanaf 1 april 1991. Het integratiecentrum had als doel een veelzijdige werking te ontplooien, gericht op de integratie van migranten en op het harmonisch samenleven van Vlamingen en migranten, met volgende opdrachten: het opzetten of meewerken aan vormingsinitiatieven binnen het werkingsgebied; kadervorming voor de zelforganisaties ondersteunen; het coördineren en ondersteunen van taallessen voor volwassenen; het evalueren van het gevoerde integratiebeleid binnen het werkgebied en het coördineren van sensibiliserings- en voorlichtingsactiviteiten in overleg met het landelijk en lokaal niveau. Een laatste opdracht was participeren in de werking van het Vlaams Centrum Integratie Migranten en ondersteunen en begeleiden van de lokale centra te Aalst (vzw Migrantenwerking Aalst), te Lokeren (vzw Lokerse Integratiedienst), te Dendermonde (vzw Marhaba-welkom), te Sint-Niklaas (Lokaal Integratiecentrum Sint-Niklaas), te Temse (vzw Limit), te Ronse (Kif-Kif vzw) en te Zele (vzw Plint).

Het Minderhedendecreet van 28 april 1998, in uitvoering vanaf 2000, verleende het netwerk van integratiecentra een inhoudelijke en organisatorische samenhang, met een fusie van de integratiecentra tot provinciale en grootstedelijke lokale integratiecentra.

Ook de mogelijkheid tot het oprichten van gemeentelijke integratiediensten werd vastgelegd. Het doelpubliek werd uitgebreid van arbeidsmigranten naar alle etnisch-culturele minderheden. Voor specifieke benaderingen van de doelgroep vluchtelingen en woonwagenbewoners konden de centra cellen voor vluchtelingenwerk en cellen voor woonwagenwerk inschakelen op provinciaal niveau. Het minderhedendecreet erkende op Vlaams niveau één centrum, het Vlaams Minderheden centrum vzw (VMC). Het ging bij het Minderhedendecreet om een emancipatiebeleid voor wie hier definitief verblijft, een onthaalbeleid voor nieuwkomers en een opvangbeleid voor mensen zonder wettig verblijf. De integratiecentra controleerden of de overheid haar verantwoordelijkheden nakwam, gingen na of er betrokkenheid was van de doelgroep via bijvoorbeeld het verenigingsleven en verleenden specifieke ondersteuning in sectorale structuren (onderwijs en tewerkstelling) en in de minderhedensector. Het Regionaal Integratiecentrum Migranten Oost-Vlaanderen vormde zich samen met de particuliere lokale integratiecentra om tot het Provinciaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen (PICO), met als kernopdracht het ondersteunen van het lokale minderhedenbeleid vanuit een samenspraak met de allochtone gemeenschap en haar organisaties. Het PICO kreeg een nieuwe structuur met PICO-steunpunten Kleurpunt (Aalst), Marhaba (Dendermonde), El Idee (Lokeren), Kif Kif (Ronse), Mozaïek (Temse) en Plint (Zeel). Het lokaal integratiecentrum Sint-Niklaas werd een stedelijke integratiedienst. Een Cel Vluchtelingen en een Cel Woonwagenwerk werden toegevoegd aan het PICO. Op 1 februari 2005 onderging het PICO een

naamswijziging en werd Oost-Vlaams Diversiteitscentrum vzw (ODiCe). Het verhuisde van Sint-Niklaas, waar de zetel altijd al was gevestigd, naar Gent. De steunpunten werden samengevoegd in drie regiohuizen die zich meer gingen richten naar alle gemeentebesturen in hun omgeving: Waasland (met een regiohuis in Sint-Niklaas), Schelde en Dender (met een regiohuis in Dendermonde) en Vlaamse Ardennen-Meetjesland (met een regiohuis in Ronse).

Bij een eerste contact met Jos Jacobs, directeur van ODiCe, werd duidelijk dat het archiefmateriaal afkomstig was van de voorgangers van het ODiCe, meer bepaald van het Regionaal Integratiecentrum Migranten Oost-Vlaanderen (RIMO) en het Provinciaal Integratiecentrum Oost-Vlaanderen (PICO). Beginnen ordenen van een schenking bestaande uit honderd archiefdozen met opschriften als RIC, SIF, SOW, LID, LIC, POM, NOM, ROV, ING, MWW, RIMO, IROSOW, VFIK en PICO leek op het eerste gezicht meer op een raadsel oplossen dan op archiefverwerking. Een eerste doorlichting, waarbij dubbels en knipsels werden verwijderd, bracht enig inzicht in de structuur. Na het beschrijven van alle documenten kregen we een duidelijk beeld van het organigram en de geschiedenis van de organisatie. Van de Migrantenwerking Waasland zijn slechts drie werkingsverslagen, van de overgang naar het Regionaal Integratiecentrum Migranten Oost-Vlaanderen is er enkel één vermelding in het werkingsverslag. Het overige materiaal geeft de werking van het RIMO en het latere PICO weer: verslagen van vergaderingen van het dagelijks bestuur, de algemene vergadering of de raad

van beheer, daarnaast is er informatie over de werking terug te vinden in de briefwisseling. Ook zijn er verslagen van vergaderingen van diverse werkgroepen op lokaal, provinciaal of Vlaams niveau waarin afgevaardigden van de organisatie zetelden; materiaal met betrekking tot de werking van de lokale centra en de steunpunten van het PICO. Van het Oost-Vlaams Diversiteitscentrum (ODiCe) is er nog geen materiaal overgebracht. Het archief is beschreven in een stortingslijst, het bevat 276 beschrijvingen in 36 archiefdozen (3,96 lopende meter) en kan geconsulteerd worden mits toestemming van de dienstdoende archivaris.

BRONNEN Archief van sm Het Beste Boek

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

De samenwerkende maatschappij Het Beste Boek is een van de vele maatschappijen die schuilden onder de brede vleugels van de in 1911 door de toenmalige Belgische Werkliedenpartij (BWP) opgerichte Centrale voor Arbeidersopvoeding (CAO). Binnen de partijgeledingen was namelijk de behoefte ontstaan aan een instelling ter bevordering van de volksopvoeding en cultuurbeoefening. Naast afdelingen voor voordrachten en lezen, kadervorming en vrijetijdsbesteding werd binnen de CAO reeds vroeg ruimte

gemaakt voor een afdeling die de socialistische bibliotheken diende te overkoepelen. Deze bibliotheekdienst verdedigde de belangen van de aangesloten bibliotheken door middel van ondersteuning van hun materiële en administratieve opdrachten, van voorlichting op het vlak van de boekenkeuze, het inrichten van opleidingen voor bibliothecarissen... Na WO II kwam het idee om een centrale aankoopdienst voor boeken in te richten steeds meer op de voorgrond. Op die manier zouden aangesloten bibliotheken hun boeken voordelig kunnen aankopen. Omdat er echter rekening diende te worden gehouden met de bestaande wetgeving op het vlak van boekenverkoop (uitgevers en importeurs mochten enkel leveren aan leden van hun beroepsvereniging) moest de bibliotheekdienst verzelfstandigd worden. In 1951 zag Het Beste Boek – niet toevallig onder de vorm van een coöperatie – het levenslicht. Bibliotheken konden zich aansluiten door in te tekenen op één of meer aandelen van 100 Belgische frank. Hierdoor kon meteen een *ristorno* aan de leden uitgekeerd worden op basis van hun gedane aankopen, hoewel de beroepsvereniging eigenlijk voorschreef dat boekhandelaren geen andere voordelen aan hun klanten mochten toekennen dan die in het reglement voorzien. Bij de oprichting van de maatschappij gingen men ervan uit dat, vermits er geen commerciële doeleinden waren, een overdrachttaks van 0,1 % van toepassing was. Omdat zijn klanten – de bibliotheken – evenmin commerciële doeleinden hadden, besloot Het Beste Boek deze taks voor eigen rekening te nemen. Begin jaren 60 bleek echter dat de taks 5 of 6 % bedroeg, een bedrag dat onmogelijk van de bibliotheken kon

teruggevorderd worden. Dit zette meteen een zware domper op de slagkracht van de jonge maatschappij. Als gevolg van deze fiscale problemen sloot Het Beste Boek in 1961 een overeenkomst met de Antwerpse sm Ontwikkeling voor de overname van de levering aan de bibliotheken. Gevolg was evenwel de verbrokkeling van de socialistische bibliotheekorganisatie, die voordien al bijzonder chaotisch en onduidelijk was gestructureerd, met enkel Leo Magits, secretaris van de CAO en zaakvoerder van Het Beste Boek, als de spin in het netwerk. In 1965 werd uiteindelijk begonnen met de vereffening van de maatschappij, een operatie die in februari 1966 werd afgerond. Het archief van Het Beste Boek werd op de zetel van de CAO bewaard en raakte samen met het archief van de moederorganisatie vermengd met dat van de BSP. Het werd tijdens de herwerking van dit laatste archief afgezonderd en opnieuw beschreven. Het leeuwendeel ervan bestond echter uit doorslagen van facturen, die niet meer werden opgenomen in de nieuwe stortingslijst. Het archief bevat nog 29 nummers, opgeborgen in 3 dozen (0,33 lopende meter) en is consulteerbaar mits toestemming van de dienstdoende archivaris. Bij onderzoeksopdrachten wordt het best geconsulteerd samen met het archief van de BSP (nr. 075), waarvan de inventaris spoedig beschikbaar zal zijn en de archieven van de CAO (nr. 348) en van Leo Magits (nr. 352).

BRONNEN Archief van Max Buset

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

Toevallig werden begin dit jaar enkele bundeltjes briefwisseling van Max Buset in onze ruime archiefbestanden gevonden. Buset (1896-1959) is vooral bekend als de eerste voorzitter van de Belgische Socialistische Partij (BSP) en speelde dan ook een voorname rol in de Belgische naoorlogse politiek en de heropbouw van het land. Hij werd op 31 maart 1896 te Fayt-les-Manage geboren in een modaal arbeidersgezin en ging na zijn middelbare school aan de slag als industrieel tekenaar. Na WO I werd hij door Arthur Jauniaux, toenmalig secretaris van de Centrale voor Arbeidersopvoeding (CAO), opgemerkt. Dankzij een CAO-beurs kon hij economische en sociale wetenschappen studeren aan de ULB en in 1921 kreeg hij een nieuwe beurs – ditmaal rechtstreeks van de BWP – om aan het Ruskin College te Oxford (de partijhogeschool van het Britse Labour) te studeren. Dit Britse verblijf verengelste hem in elk geval in sterke mate. Bij zijn terugkeer naar België kon hij meteen aan de slag als leraar aan de Arbeidershogeschool tot hij in 1929 zelf secretaris van de CAO werd, die hij grondig reorganiseerde. In 1932 betrad hij de politieke arena tijdens de stakingsgolf in Henegouwen. Hij werd vlot verkozen als volksvertegenwoordiger van Thuin en bleef dat tot aan zijn dood. Met de aanvaarding van het Plan van de Arbeid kwam hij als vertrouweling van Hendrik de Man aan het hoofd van het blad *Plan* en van het Sociaal Studiebureau van de partij.

Max Buset, jaren 30

Buset was tijdens de Spaanse Burgeroorlog erg actief; hij reisde verschillende keren naar het oorlogsgebied, probeerde de republikeinse regering te ondersteunen waar mogelijk en zette zich in voor de opvang van de Spaanse oorlogskinderen. In 1939 werd hij directeur van *La Revue Socialiste* en kwam het tot een verwijdering met Hendrik de Man; er ontspon zich een scherpe ideologische polemiek tussen hun respectievelijke bladen, *La Revue Socialiste* en *Leiding*. Bij de aanvang van WO II vluchtte Buset naar Londen, waar hij op de radio het fictieve karakter Emile Valentin creëerde, dat aan het thuisfront erg populair werd. Na de oorlog werd hij op het Overwinningcongres van oktober 1945 verkozen tot de eerste

voorzitter van de nieuwe BSP. Op 21 juli 1948 werd hij benoemd tot minister van Staat. Vanuit beide functies verzette hij zich tegen de terugkeer van Leopold III, maar hij lag tegelijkertijd mee aan de basis van de verzoening van voor- en tegenstanders van de koning, teneinde een open conflict te voorkomen.

Buset was tussen 1952 en 1954 lid van de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en is auteur van diverse publicaties. De drie bundeltjes briefwisseling hebben enkel betrekking op zijn parlementair werk en dateren uit de jaren 1937-1939. Het archiefje is consulteerbaar mits toestemming van de dienstdoende archivaris.

Joris van Parys,
auteur

Naar een beter lot. Cyriel Buysse en de verkiezingen van 1894

Voorpublicatie uit de biografie
Het leven, niets dan het leven.
Cyriel Buysse en zijn tijd

In 1894 werden in België de eerste parlamentsverkiezingen na de afschaffing van het cijnskiesstelsel gehouden. De verkiezingen gingen gepaard met hevige beroering, die Cyriel Buysse inspireerde tot zijn enige politieke roman, *'n Leeuw van Vlaanderen'*. In dit fragment uit de grote biografie *'Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd'*, die dit najaar verschijnt als coproductie van de uitgeverijen Houtekiet en Atlas, wordt duidelijk hoe de jonge liberaal Buysse reageerde op de opkomst van het socialisme en de christendemocratie, en op de poging van de oude klerikale partij om haar machtsmonopolie op het Vlaamse platteland desnoods met driest geweld veilig te stellen.

Naar een beter lot

"In minder dan vijf minuten waren de manifestanten voor en achter door zo'n krioelende menigte ingesloten, dat de koetsiers de paarden stapvoets moesten laten gaan, op gevaar af anders mensen te verpletteren. Toen zij eindelijk op de dorpsplaats kwamen, voor de kerk, waar het bont en zwart wemelde van menigte, barstte het los in één reusachtig overweldigend hoongejouw."⁽¹⁾ Zo begint in de politieke roman *'n Leeuw van Vlaanderen* uit 1900 – al aangekondigd vanaf 1898 – het verhaal van een socialistische verkiezingsmeeting in een boerendorp. Twee dodelijke slachtoffers vallen er: een propagandist wordt door boeren van de brug in het kanaal gegooid en verdrinkt; een vrouw wordt verkracht en voor dood achtergelaten in een bos. Voor deze bladzijden heeft

Buysse zich zo goed als zeker geïnspireerd op de gewelddadigheden die het West-Vlaamse Beernem – twintig kilometer ten westen van Nevele – in de nazomer van 1893 in rep en roer zetten en een paar weken lang voorpaginanieuws waren in de socialistische en de liberale pers.⁽²⁾ *"Uit Brugge waren een half dozijn socialisten aangekomen"*, berichtte *Het Laatste Nieuws* op 12 september; *"Nauwelijks uit de statie, werden zij door twee honderd boerenlummels overvallen die hun de meegebrachte nieuwsbladen uit de handen rukten en in brand staken."* Daar bleef het niet bij. Dezelfde dag in *Vooruit*: *"Wij achtten een 30tal kerels tot alles in staat, zoo vervaarlijk brulden en brieschten zij. Men wierp met steenen, patatten, appels, aardkluiten, men vloekte, schopte en stampte."*⁽³⁾ In *'n Leeuw van Vlaanderen* schrijft Buysse: *"In een blinde furie, als van dolle wilde beesten, stormden de boeren [...] op de wagens los."* Wat hij over het dorp met de fictieve naam Bavel vertelt, lijkt wel een geromanceerde versie van het bericht *De Moorderijen te Beernem* in *Vooruit* over de bende *"woestaards"* die erop losknuppelt en de Brugse socialisten terugdrijft naar het station, *"allen mankend, met in flarden gescheurde kleederen, blauw geslagen armen en beenen en bebloede aangezichten."*⁽⁴⁾ Achteraf bleek dat de dronken gevoerde boerenmeute was gemobiliseerd door de Beernemse burgemeester ridder de Vrière⁽⁵⁾, die zich had voorgenomen de verspreiding van niet-katholieke bladen in zijn gemeente met alle mogelijke middelen te verhinderen. Beernem is overigens geen alleenstaand geval. Er waren precedentes in andere West- en Oost-Vlaamse gemeenten, en het voorbeeld vindt navolging: *Een tweede Beernhem. Werklieden afgeranseld te Marcke, bij Kortrijk*, luidt een kop in *Het Laatste Nieuws* van 24 januari 1894.

Zowel in Nederland als in België is 1894 een bewogen politiek jaar met een regeringscrisis en vervroegde parlamentsverkiezingen, waarbij de democratisering van het kiesstelsel de eigenlijke inzet vormt. In Nederland winnen de conservatieven het pleit en wordt het te radicaal bevonden kieswetvoorstel van de liberale minister Tak van Poortvliet ingetrokken. In België heeft de katholieke premier Beernaert eveneens in maart het ontslag van zijn kabinet ingediend, nadat het parlement zijn voorstel inzake de evenredige vertegenwoordiging had weggestemd. Omdat de Belgische socialist in 1893 de afschaffing van het cijnskiesstelsel hebben afgedwongen, zijn de parlamentsverkiezingen van zondag 14 oktober 1894 de eerste verkiezingen onder het stelsel van het meervoudig algemeen kiesrecht voor mannen: een gammal compromis waarin allerlei vormen van manipulatie en discriminatie mogelijk blijven. *"Weg met het meervoudig Knoeirecht!"*, kopt *Vooruit* de dag voor de verkiezingen. Hoewel de bezittende klasse haar machtspositie veilig heeft weten te stellen door de burgerij twee en de hogere klassen zelfs drie stemmen per kiesgerechtigde toe te bedelen, doet de verkiezingsuitslag het koninkrijk België beven op zijn liberale grondvesten. De liberalen lijden een verpletterende nederlaag, de socialist in worden door hun spectaculair succes in het Waalse industriegebied de tweede partij van het land, en hoewel de Katholieke Partij dankzij de vaste greep van de clerus op het platteland haar dominante positie in Vlaanderen nog versterkt, komen er tegelijk barsten in het bastion. Ondanks een schaamteloze laster- en intimidatiecampagne tegen de pas opgerichte

christendemocratische partij slaagt de coalitie van Kerk en Kapitaal er niet in te beletten dat de frauduleuze praktijken van de klerikale potentiaat Charles Woeste aan het licht komen en dat de christendemocratische priester Adolf Daens in Aalst via de herstemming – de ‘ballotering’ – van 9 december alsnog een parlamentszetel veroverd.

Het spreekt vanzelf dat een en ander zowel binnen als buiten het parlement stof is voor verhitte discussies. In de week die Cyriel Buysse eind november in Nederland doorbrengt, staat de Belgische pers bol van de berichten over *Woelige tooneelen in de Kamers*. De postelelectorale opwindning over de machtsverschuiving in de vaderlandse politiek laat hem zelfs in Amsterdam niet los. Als hij daar de avond voor zijn vertrek een niet met naam genoemde vriend uit Nijmegen tegen het lijf loopt, wil hij onmiddellijk weten hoe het gaat met de socialistische beweging in Nederland, nu deze zich heeft georganiseerd in de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Zijn *Indrukken van een Belg* in Nederland eindigen met twee bladzijden die wel een vingeroefening lijken voor het lange stuk *Het socialisme en de Vlaamse landlieden*⁽⁶⁾, dat een paar maanden later in *De Gids* verschijnt. In dat opstel heeft Buysse het vooral over “de verlamende angst” van de Vlaamse boer voor “zijn priester en kasteelheer, die hem door een gril kunnen ruïneren”. Maar het gaat ook over de socialistische leiders, die onmogelijk in staat zijn de verwachtingen in te lossen; over de liberale pers, die zich met weinig anders bezighoudt dan met “kleingeestige aanrandingen tegen godsdienst en priesters”, en over de vraag of de jonge christendemocratische partij zich kan ontworstelen aan de greep van het klerikale machtsapparaat.⁽⁷⁾

Twintig jaar later beweert Buysse in een interview dat hij nooit aan politiek heeft gedaan en zelfs nooit deelneemt aan verkiezingen.⁽⁸⁾ Misschien is dat wel zo, maar onverschillig laten ze hem in geen geval: een van de hoofdstukken in ‘*n Leeuw van Vlaanderen*’ is een minutieus verslag van de verkiezingsdag en van de stembusgang in het gemeentehuis van het dorp waar het hoofdpersonage als fabrikantenzoon drie kiesformulieren mag invullen. Voor en na observeert hij de boeren die hun stem uitbrengen:

“Zij waren over ‘t algemeen zeer weinig ingenomen met hun nieuwe, pasverkregen burgerrechten. Veel liever hadden zij ‘t algemeen stemrecht zien achterwege blijven; veel liever, vooral, hadden zij willen blijven stemmen volgens de oude manier, toen de pastoor, de kasteelheer, of om het even welke ‘kiesdraver’ hun ‘s avonds voor de verkiezing een behendig gemerkt stembriefje kwam brengen. [...] En, wat nog ‘t beste was van al, dan kregen zij tenminste iets voor hun stem: vijf frank, tien frank, twintig soms [...] terwijl nu, met al die ontelbare massa’s kiezers, niets anders meer te krijgen was dan een bon voor een maaltijd en pinten bier of borrels [...]”⁽⁹⁾

“Voor velen was ‘t de eerste maal van hun leven dat zij gingen kiezen, en zij twijfelden of ze ‘t wel goed hadden gedaan. Hadden ze werkelijk naar hun eigen zin of enkel naar de zin van pastoor en kasteelheer gekozen? Had niemand het gezien?

Had men hun briefje niet geopend, zodra als ze de rug gekeerd hadden? Zij bleven wantrouwig, ongelukkig, verbouwereerd starend naar de anderen, die even angstig in- en uitkwamen, met schrik zich afvragend of zij nog niet teruggeroepen en ondervraagd zouden worden.”⁽¹⁰⁾

In dat verkiezingshoofdstuk wordt herhaaldelijk het woord ‘boerenkudde’ gebruikt voor de dorpelingen die zich door de intimiderende blikken van de strategisch geposteerde kapelaan laten dwingen om op de klerikale lijst te stemmen. ‘Boerenkudde’ klinkt kwetsend, maar de woordkeus verradt vooral de bitterheid die bij Buysse naar boven komt als hij getuige is van de lijdzaamheid waarmee de plattelandsbevolking zich generatie na generatie laat muilkorven. Dat is trouwens het eigenlijke thema van *Het socialisme en de Vlaamse landlieden*, en het blijkt de voornaamste motivatie van de naïef idealistische fabrikantenzoon die in ‘*n Leeuw van Vlaanderen*’ probeert het boerenvolk te verlichten en te helpen bevrijden uit zijn slavenbestaan.

Buysse's grootmoeder Marie Comparé maakte in haar tijd indruk als auteur van *De eene helft der menschen weet niet, hoe de andere leeft*. In het werk van Comparé's dochters Rosalie en Virginie Loveling komt dit thema wel ter sprake, maar naar de mening van hun stiefbroer César Fredericq gebeurt dat veel te vrijblijvend: “Uw vader heeft mij en Tante Rosalie nog beschuldigd, dat wij ons met geene sociale of politieke kwestien bezig hielden”⁽¹¹⁾, schrijft Virginie aan Paul Fredericq. Dat Cyriel Buysse zich ondanks zijn afkeer van partijpolitiek evenmin kan onttrekken aan de invloed van de sociaal-politieke actualiteit, valt verrassend genoeg zelfs op te maken uit het handschrift van de novelle *Wroeging*. In de versie van september 1894 in het maandblad *Nederland* leiden de jonge burggraaf Gaëtan en zijn vrouw het banale kasteelleven van de landadel. Hij rookt zijn havanna's, leest kranten en zoekt af en toe verstrooiing in het schilderen van een landschap. Zij houdt zich ‘onledig’ met handwerk of met het lezen van een boek. Het ceremonieel van de maaltijden, visites, wandelingen in het park: dat is hun wereld. In de manuscriptversie heeft Gaëtan totaal andere interesses en ambities: “Hij hield zich graag en veel bezig met landbouwkunde. Hij leerde zijne boeren op een wetenschappelijke wijze hunne landen beploegen, hij was lid van een aantal maatschappijen tot nut en bevordering van den landbouw; hij had verscheidene verstandige artikels en vlugschriften over dit vak in ‘t licht gezonden. Hij keurde zich zelfs niet te goed om voordrachten te geven in de landbouwcomitiën; en hij gaf zelf het voorbeeld zijner leerstelsels: hij exploiteerde eene modelhoeve, het Neerhof van ‘t Kasteel, waar hij zijn lessen in practijk stelde, en merkwaardige uitslagen bekwam.”⁽¹²⁾ In deze versie is Gaëtan een prefiguratie van de christendemocraat Robert uit ‘*n Leeuw van Vlaanderen*’, die zich op dezelfde manier verdienstelijk maakt: “De boeren hielp hij met zijn goede raad, gegrond op ernstige wetenschappelijke studie en eigen ondervinding.”⁽¹³⁾ De schrapping van het vierde kapittel van *Wroeging* is de meest drastische van een aantal ingrepen waardoor het handschrift aanzienlijk verschilt van de gedrukte versie: Gaëtan verandert in het spiegelbeeld van de figuur waarmee Buysse rond dezelfde tijd de roman *Mea Culpa* componeert, een

Cyriel Buysse, *De literaire Leeuw van Vlaanderen*, karikatuur van Ton Van Tast, 1911

personage dat in geen enkel opzicht verwant is aan de sociaal bewogen protagonist in 'n Leeuw van Vlaanderen.⁽¹⁴⁾

De 'Leeuw' Robert La Croix – nomen est omen – ervaart zijn politieke missie in de jonge christendemocratische partij als een ware roeping: "Honderden, duizenden bijzonderheden, die hij nooit scherp opgemerkt, noch innig gevoeld had, grepen hem nu, in diepe zielsontroering aan."⁽¹⁵⁾ Voor het eerst ziet hij 'Arm Vlaanderen' zoals het is – een kruisweg met een niet te tellen aantal statieën: de kromgewerkte tachtigjarige veldarbeider; de twintigjarige die "dagelijks vijftien uren werkte voor een voedsel waarvan sommige beesten niet zouden gewild hebben"; de afgetobde moeders, "mager als geraam-

ten door te veel arbeid, te veel kinderen en te veel ontberingen"; "de bleke 'speldewerksters', haast allen aangetast door bloedarmoede of door tering, van 's morgens tot 's avonds, in de halve duisternis der laaggebalkte kamertjes gebogen over 't kantwerkkussen [...], een winter lang beroofd van lucht en licht." De ontwikkeling die 'n Leeuw van Vlaanderen oplevert is in 1894 begonnen met *Sursum Corda!* – door Buysse zelf omschreven als 'een sociale roman'. Revolutionaire remedies wijst de auteur af, maar je moet wel erg veel forceren en generaliseren om tot de conclusie te kunnen komen dat de auteur "zich opwerpt als spreekbuis van een bepaalde burgerij, meer specifiek van de ondernemende geldaristocratie" die hier "vrij expliciet aangeprezen en verheerlijkt wordt".⁽¹⁶⁾ De aartsindividualist Buysse als woordvoerder en pleitbezorger van een klasse? – De klasse nota bene die hij in de novelle *Brood of Dood* uit 1894 bestempelt als een verzameling "miljonaire parvenu's".⁽¹⁷⁾ Dat Buysse de kerk, de adel en de kleine bourgeoisie op de korrel neemt maar de geldaristocratie spaart, is pertinent onjuist. In zijn schildering van het diner bij de fabrikant die eigenaar is van een "van de grootste spinnerijen van de stad" doet hij geen moeite om zijn minachting te camoufleren voor het gezelschap van "jonge modegekken" en "bejaarde en gedecoreerde heren, wier edele kaalkop van peinzender een afgrond van ijlhoofdigheid of een afgrond van domheid verborg."⁽¹⁸⁾ Natuurlijk stammen zowel de partijloze liberaal in *Sursum Corda!* als de christendemocraat in 'n Leeuw van Vlaanderen uit de zogenaamde geldaristocratie, maar het punt is juist dat ze zich niet opwerpen als verdedigers van de stand waartoe ze zelf behoren. Ze staan aan de kant van de rechteloze massa, die met de medeplichtigheid van hun stand arm en onmondig wordt gehouden.

De overtuiging dat sociale hervormingen op gang moeten worden gebracht door verlichte geesten uit de bezittende klasse die de moed hebben de zijde te kiezen van "de onderfden van stad en land" is aan het eind van de 19e eeuw niet alleen verspreid in christendemocratische en progressieve liberale milieus. In 1887 hield de Gentse socialist Eduard Anseele een toespraak waarin een passus voorkomt die bewijst dat de nieuwe Artevelde die hij wil zien opstaan, vergelijkbaar is met Buysse's nieuwe Leeuw van Vlaanderen:

"Even als in de 14e eeuw zou er een wijze, een Artevelde, een redder moeten opstaan, om Gent te verdedigen tegen den Alvageest, die het bedreigt [...] Ja, er zou een Artevelde moeten opstaan, maar dat kan geen volkskind zijn, omdat die arme, de nieuwe denkbeelden aanklevende, altijd als een opstandeling zou worden verworpen en het volk door lijden en ontwikkeling van zelfs naar de nieuwe denkbeelden wordt gedreven! De Artevelde van onzen tijd moet zijn een Lippens, een Dange, een Wagener, een Auger, een De Nobele, een Cambier, een Karel of Jules de Hemptinne, een Lammens, iemand uit den hoogen stand, iemand met volksliefde, wijsheid en genie genoeg begaafd, om zooveel invloed te hebben op zijne klasse, dat hij haar de nieuwe denkbeelden, zonder bloedigen weerstand, doet aanvaarden [...] Ja, de nieuwe Artevelde moet een rijke zijn."⁽¹⁹⁾

Anseele zelf zal zich in 'n *Leeuw van Vlaanderen* vereeuwigd zien als het socialistische kopstuk Kappuijns, al heeft Buysse zich wellicht ook laten inspireren door andere bekende socialisten, zoals Vooruit-hoofdredacteur Ferdinand Hardijns en Jan Samijn, de meest kleurrijke figuur van de Gentse vakbondssecretarissen uit die jaren.⁽²⁰⁾ Het hoofdpersonage van de roman doet denken aan daensist Hector Plancquaert, geboren in Wortegem bij Oudenaarde, later advocaat in Gent maar in 1894 nog cichoreifabrikant in Zomergem. Aangezien de man ook literaire ambities heeft, is er meer dan één reden waarom Buysse hem persoonlijk kan hebben leren kennen.⁽²¹⁾ Nog een controversiële figuur in de Christene Volkspartij is Léonce du Catillon – later gespeld Castillon – die zichzelf in 'n *Leeuw van Vlaanderen* zal herkennen in Louis Chattel, de naaste vriend van het hoofdpersonage.⁽²²⁾ Het biografietje van Hector Plancquaert dat Du Catillon in april 1894 in *Vlaamsch en Vrij* publiceert zou perfect passen in een portret van Buysse's romanpersonage:

“Verleden jaar drongen eenige aristos den boeren van het kanton Waarschoot de kandidatuur van een onbekenden advokaat op. De man was een razende franskiljon, die de Vlamingen in een behoudersblad op alle manieren bestreden en belachelijk gemaakt had. Plancquaert vernam dit nieuws toevallig te Gent. Zijn besluit was rap genomen, want als Vlaming en als volksman kon hij het niet over zijn hart krijgen, dat eenige rijken met hunnen aanhang het volk als eene kudde ganzen, zonder wil, beschouwde en behandelde. Gansch alleen ging Plancquaert den strijd aan in het verachterdste kanton van Oost-Vlaanderen!”⁽²³⁾

Van cichoreifabrikanten gesproken: gezien zijn sympathieën voor de christendemocratie en het socialisme moet Cyriel Buysse het intussen ook in politiek opzicht grondig oneens zijn met de conservatieve liberaal die zijn vader Louis Buysse is. In de autobiografische roman *Zoals het was* uit 1921 belichaamt fabrikant De Beule – een portret naar het leven van Louis Buysse – een visie die diametraal tegenover de opvattingen van de jonge fabrikanten in *Sursum Corda!* en 'n *Leeuw van Vlaanderen* staat. De dreiging met een staking maakt hem alleen maar onverzettelijker: “K sluite mijn kot, 'k legge stille en we zillen ne kier zien wie dat het 't langst zal uithouwen!”⁽²⁴⁾

In *Een levensdroom*, nog een novelle uit 1894, voltrekt het drama zich in de bietenrogerij van de cichoreifabriek die de achtergrond vormt van *Zoals het was*. Anders dan in de roman staan hier de miserabele werk- en levensomstandigheden van de fabrieksarbeiders centraal. Een van hen, een oudere man die zich in zijn slavenbestaan altijd heeft vastgeklampt aan de droom ooit voor zijn gezin een eigen mestvarkentje te kunnen kopen, wordt, als het eindelijk bijna zover is, zwaar ziek en sterft. Het is een provocerend feit dat Buysse de novelle situeert in een fabriek die herkenbaar is als het ouderlijk bedrijf en het verhaal dus direct koppelt aan de realiteit waarmee hij dag in dag uit geconfronteerd wordt – een realiteit waarmee Gilbert in *Sursum Corda!* en Robert in 'n *Leeuw van Vlaanderen* radicaal willen breken. Gilbert verkort niet alleen

de arbeidsduur, hij staat zijn arbeiders zelfs een deel van de winst af. Robert “*verminderde ineens tot de helft de pachtsom van zijn boeren, onder voorwaarde dat zij ook van hun kant hun arbeiders de helft meer dagloon zouden uitkeren. De huur van de werkmanshuisjes schafte hij volkomen af.*”⁽²⁵⁾ Robert weet dat zijn omgeving hem bespottelijk zal vinden, maar hij put kracht uit het “*heerlijk versterkend bewustzijn zich eindelijk waardig te voelen van te leven.*”⁽²⁶⁾ Zijn motto is: ‘Zoveel mogelijk directe liefdadigheid’, in afwachting van ‘de Volmaakte Rechtvaardigheid’, die voor deze onvolmaakte wereld een onbereikbaar ideaal zal blijven.

Net als de arbeider in *Een levensdroom* blijft de hoofdfiguur van het één jaar later geschreven verhaal *De broodvervoerder*⁽²⁷⁾ verstoken van de meest elementaire gerechtigheid. Terwijl de voerman zijn paard een paar minuten alleen laat om een borrel te gaan drinken, wordt het door twee kwajongens geprikkeld tot het zich in beweging zet. De knapen weten niet hoe ze het paard weer kunnen doen stilhouden, zodat het met de wagen om de hoek over de spoorweg dokkert en daar wordt geramd door de stoomtram die niet tijdig kon remmen. De voerman moet alle schade vergoeden en wordt op de dag dat hij eindelijk zijn laatste schuld kan vereffenen zonder pardon ontslagen. Niet eerder dan op dat moment beseft hij waarom zijn baas hem niet onmiddellijk aan de deur heeft gezet: om elke week de helft van zijn schamel loon in te kunnen houden.

Voorbij *Een levensdroom* en *De broodvervoerder* loopt een grens die Buysse niet kan overschrijden zonder zich tot het socialisme te bekennen. Die stap zal hij nooit zetten. In *Een levensdroom* wordt het arbeidersgezin voorgesteld als slachtoffer van “*de Maatschappij*”, dat “*onverzadiglijk monster*”. In *De broodvervoerder* krijgt niet de cynische fabrikant maar het Noodlot de schuld van alle ellende. In het ondraaglijke besef van zijn nietigheid heeft de voerman een zelfdestructieve reflex: hij springt in de rivier en verdrinkt. In *Zoals het was* wordt de poging tot georganiseerd verzet – “*Zelfs de onderdanigsten kwamen eindelijk in opstand*” – in de kiem gesmoord. Als een van zijn arbeiders na de mislukte staking eveneens zelfmoord pleegt, wijt fabrikant De Beule dat aan “*l'infiltration du venin socialiste*”, niet aan het uitzichtloze bestaan dat de staker leidde.

“*Wee de proletariër, die niet meer werken kan*”, schrijft Buysse in *Een levensdroom*, maar aan die vaststelling knoopt hij geen partijpolitieke keus vast. In egalitaire theorieën die de proletariër willen bevrijden, kan hij niet geloven omdat hij de ongelijke verdeling van het bezit beschouwt als een soort natuurwet, een onvermijdelijk gevolg van een door de natuur zelf gecreëerde ongelijkheid tussen de mensen. Op het eerste gezicht heeft hij hetzelfde statische wereldbeeld als Hendrik Conscience, die de schoorsteenvegers in *Het geluk van ryk te zyn* verzuchtingen laat slaken in de trant van “*Wij zijn voor het rijk zijn niet geboren*” en “*Als een mens maar tevreden is.*”⁽²⁸⁾ Daartegenover staan het hoopvolle slot van *Het socialisme en de Vlaamse landlieden* en het feit dat *Een levensdroom* en *De broodvervoerder* in de maatschappelijke context van die tijd bijna subversief te noemen zijn.

Maar Cyriel Buysse blijft toeschouwer, terwijl zijn broer Arthur zich daadwerkelijk engageert als ‘armenmeester’ in Gent én als advocaat. In een brief uit 1893 schrijft Arthur: “Ik ben bereid kostelooze raadplegingen aan de werklieden te geven. Ik doe zulks sedert ongeveer vijf jaren.”⁽²⁹⁾ In 1904 zal Arthur Buysse ingaan op een uitnodiging voor een publiek debat over het collectivisme met Vooruit-redacteur Aimé Bogaerts. De uiteenzettingen van beide sprekers – integraal gepubliceerd in een brochure⁽³⁰⁾ – zijn niet alleen interessant omdat de liberale advocaat grondig vertrouwd blijkt met de socialistische en marxistische literatuur. De speech van Arthur werpt ook een licht op de achtergronden van de gedachtegang in het artikel *Het socialisme en de Vlaamse landlieden* van Cyriel: “Er is veel te hervormen, veel te veranderen, de rijkdom van den eene is te groot, de ellende van den andere is te rampspoedig. De ziekte ondermijnt de werkende klasse, de verschrikkelijke selectiewet van Darwin heerscht er zonder genade, de longtering ondermijnt de geslachten; het onderwijs is onvoldoende; de duur van den arbeid is te lang. [...] Maar de groote zaak is van te weten hoe men dien toestand zal veranderen. Ik zeg, door mijn hervormingstelsel; - gij zegt, bij middel van het collectivisme.”⁽³¹⁾ Omdat Arthur meent “dat het persoonlijk bezit gesteund is op eene onvermijdelijke wet” én omdat hij de illusie koestert dat arbeiders vanwege de concurrentie tussen werkgevers in de toekomst vrij zullen kunnen kiezen voor wie ze willen werken, ziet hij geen heil in het socialisme: “Schaft de slavernij af waar zij bestaat, geeft den arbeider goeden loon, goede woonst, goede lucht en duizend andere dingen, maar schrap uw woord klassenstrijd en vervangt het door dat andere: broederlijkheid... [...] Mijn ideaal is dat der liberale democratie; ik vraag hervormingen, meer geluk, meer vrijheid en meer broederlijkheid!”⁽³²⁾ Wat Robert in ‘n Leeuw van Vlaanderen aspireert, is evenmin de “volkomen gelijkheid, die toch nergens in de natuur bestaat”, maar “een eenvoudige welstand voor allen, beter voedsel, voldoende rust en uitspanning na het werk, en zoveel mogelijk onderwijs zonder leugen, en opvoeding zonder valse conventie.”⁽³³⁾ Dat is minder dan het socialisme wil, maar het is oneindig veel méér dan in het vooroorlogse Vlaanderen realiseerbaar is. Blijkens het slot van het korte verhaal *Tragedie*⁽³⁴⁾ uit 1895 heeft Cyriel Buysse zich onder andere ontfermd over een geruïneerd gezin dat geen andere uitweg had dan te emigreren: “Ik heb plaatsen voor hen genomen op de eerste afvarende stoomboot naar New York; ik heb ze vergezeld naar Antwerpen; ik heb ze zien vertrekken”

(1) VW 1, p. 978.

(2) Edities van *Vooruit*: 12/09/1893, p. 1 (De Anti-Socialisten aan 't Werk. Eene meeting belemmerd. - Talrijke socialisten gekwetst. - Een kasteelheer als leider); 13/09/1893, p. 1 (De Anti-Socialisten aan 't Werk); 15/09/1893, p.1 (De Moorderijen te Beernem); 19.09.1893, p.1 (Grondwetsverkrachting door de Lederen Vest te Beernem); edities van *Het Laatste Nieuws*: 30/08/1893, p. 1 (Beernem fin de siècle); 03/09/1893, p. 1 (De vrijheid van drukpers te

Beernem); 12/09/1893, p. 1 (De Boerenlummels aan 't werk te Beernem); 14/09/1893, p. 1 (De heilige ridder de Vrière); 15/09/1893, p.1 (De Beernemsche wilden); 19/09/1893, p. 1 (De baanstroopers van Beernem). Volgens verschillende bronnen waren de overvallers geronseld in de omliggende dorpen.

(3) In *Vooruit* van 12/09/1893, p. 1; zie ook De houding der katholieke pers in de moordering van Beernem in *Vooruit*, 14/09/1893, p. 1: “Geen woord van afkeuring over de daden van dien christelijken burgemeester, wier hovingen

dienst deden als schuilplaats voor de dronken gemaakte boeren.”

(4) *Vooruit*, 12/09/1893.

(5) Geschreven portret van de bizarre ridder in *Vooruit*, 13/09/1893, p. 1. De Vrière is een zoon van Léonide Mulle, de zuster van de (in 1888 overleden) Nevelse burgemeester Léonce Mulle de ter Schuren.

(6) VW 7, p. 289-301; *De Gids*, februari 1895.

(7) Zie K. VAN ISACKER, *Het Daensisme: de teleurgang van een onafhankelijke, christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen, 1893-1914* (2 dln., Antwerpen 1965); en L. WILS, *Het Daensisme: de opstand van het Zuid-vlaamse platteland*, Leuven 1969. Louis Paul Boon heeft de bewogen geschiedenis van het ‘daensisme’ geschilderd in een documentaire roman over de broer van priester Daens: *Pieter Daens: of hoe in de negentiende eeuw de arbeiders van Aalst vochten tegen armoede en onrecht* (Amsterdam, 1971).

(8) E. D'OLIVEIRA, Cyriel Buysse. In: *De jongere generatie*, Amsterdam, 1913, p. 118.

(9) VW 1, p. 999-1001.

(10) VW 1, p. 1003.

(11) Virginie Loveling aan Paul Fredericq, 24/05/1876; Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap IX, p. 15.

(12) *Wroeging*; UB Gent, Hs 3404.

(13) VW 1, p. 1070.

(14) Een opstel van Gilbert voor zijn tijdschrift leest als een resumé van *Het socialisme en de Vlaamse landlieden*: “de treurige geschiedenis van de hedendaagse Vlaamse boer, met de samenloop der omstandigheden, die er een uitgebuit lastdier, veeleer dan een mens van gemaakt hebben”. (VW 1, p. 219).

(15) VW 1, p.

(16) Tot deze conclusie komt Romain Debbaut in *De konsekratie van de burger bij Cyriel Buysse, 1893-1903*; MCBG II, p. 77.

(17) *Brood of Dood*, VW 4, p. 287; *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, maart 1895.

(18) *Brood of Dood*, VW 4, p. 287; *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, maart 1895.

(19) E. ANSEEE, *Redevoering uitgesproken ter gelegenheid zijner invrijheidsstelling den 6den Februari 1887*, Gent 1887, p. 38-39 (brochure). Lippens enz. zijn bekende families uit de Gentse haute bourgeoisie.

(20) Zie G. VANSCHOENBEEK, *Novecento in Gent: De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen 1995, p. 219.

(21) Buysse heeft de naam Plancquaert als laatste toegevoegd aan de lijst van potentiële abonnees van *Van Nu en Straks* die hij in 1892 aan Emmanuel de Bom stuurde. Plancquaert zal later de roman *Jan Vleminx. Een verhaal uit den tijd van de Opkomst der Christene Democraten in Vlaanderen* (Brugge, 1910) schrijven; zie o.a. F. VAN CAMPENHOUT, *Hector Plancquaert: Daensistisch politicus, journalist en letterkundige*, Antwerpen 1986, p. 75-77.

(22) Léonce du Castillon (1869-1941), ook Du Catillon en Ducatillon gespeld, is de zoon van een drukker uit Waregem en blijkt verre familie van Buysse: “Een volle neef van vader was met zijn tante gehuwd [...] Een paar malen kwam hij ten onzent en het bleek dat moeder ook al een verre aangetrouwde nicht van Buysse was.” (L.d.C., Cyriel Buysse overleden. In: *De Nieuwe Gazet*, 27/07/1932). In hetzelfde artikel deelt Du Castillon mee dat er in ‘n Leeuw van Vlaanderen “eenige sporen van onze betrekkingen” te vinden zijn.

(23) L. DU CASTILLON, *Hector Plancquaert; Vlaamsch en Vrij*, 01/04/1894, p. 194. Bij de opeenvolgende parlementsverkiezingen krijgt Plancquaert te weinig stemmen om verkozen te worden.

(24) C. BUYSE, *Zoals het was*; VW 1, p. 317.

(25) VW 1, p. 1051.

(26) VW 1, p. 1052.

(27) VW 4, 591-604; oorspr. in het Nederlandse weekblad *Eigen Haard* (april en mei 1896) en gebundeld in *Uit Vlaanderen* (1899); opgenomen in: *De beste verhalen van Cyriel Buysse* (samengesteld en ingeleid door A.M. Musschoot), Antwerpen-Amsterdam 1987.

(28) H. CONSCIENCE, *Het geluk van ryk te zyn*, Antwerpen, 1855.

(29) Arthur Buysse aan Edward Keurvels, Gent, 09/03/1893 (familie-archief Arthur Buysse, Gent). Keurvels: componist, dirigent, secretaris van Peter Benoit.

(30) *Het collectivisme. Debat tusschen den heer Arth. Buysse, advokaat en gezet A. Bogaerts, opsteller van Vooruit*, Gent 1904 (uitgave van de Samenwerkende Volksdrukkerij).

(31) *Het collectivisme* [...], p. 9-10.

(32) *Het collectivisme* [...], p. 21.

(33) VW 1, p. 992.

(34) VW 4, p. 605-618; *Eigen Haard*, november 1895 (nrs. 45 en 46).

Luc Peiren, Amsab-ISG
Eric Geerkens, Réseau
des bibliothèques de
l'Université de Liège

**Eric Geerkens, Hendrik Ollivier, Luc Peiren,
Hubert van Humbeeck, Anne Vincent,**

Honderd jaar P&V (1907-2007).

De unieke geschiedenis van een coöperatieve verzekeringsmaatschappij

In 2007 viert P&V Verzekeringen haar honderdste verjaardag. Gezien de specifieke sociopolitieke dimensie van het bedrijf werd Amsab-ISG aangezocht voor een tweedelige publicatie. Het eerste deel is een fotoboek, verrassend misschien, want een verzekeringsmaatschappij roept niet onmiddellijk sprekende beelden op. De geschiedenis van P&V verschilt echter in meer dan één opzicht grondig van die van andere verzekeringsmaatschappijen, en dat weerspiegelt zich ook in de afwisselend ontroerende, grappige, en soms bijzonder artistieke foto's.

Het tweede deel brengt de geschiedenis van de maatschappij vanuit twee invalshoeken, een sociopolitieke en een bedrijfshistorische, respectievelijk door Luc Peiren en Eric Geerkens. De laatste twintig jaar, van 1980 tot 2000, worden geschetst door Anne Vincent en Hubert van Humbeeck.

Hieronder publiceren we de toespraak van Luc Peiren en Eric Geerkens op de persconferentie van P&V op 6 maart 2007.

De sociopolitieke dimensie van de geschiedenis van P&V Verzekeringen

Luc Peiren

Zij die P&V goed kennen, weten dat de geschiedenis van de maatschappij behalve een evidente economische, ook een uitgesproken sociopolitieke dimensie kent. De publicatie gaat niet aan deze vaststelling voorbij, integendeel zelfs. Het siert de maatschappij overigens dat ze de auteurs van het historische luik van dit onderzoek ook

geen strobreed in de weg heeft gelegd om deze politieke dimensie ten gronde te bestuderen, ook al flatteerde dat de maatschappij in het verleden niet altijd. Los daarvan kan men om te beginnen moeilijk negeren dat politieke motieven de oprichting van La Prévoyance Sociale/De Sociale Voorzorg hebben geïnspireerd en vervolgens nog lang het beheer van de maatschappij hebben beïnvloed.

De Sociale Voorzorg ontstond honderd jaar geleden in een periode waarin het kapitalisme hoogtij vierde. Om de arbeiders voor de uitwassen van dit systeem te behoeden, formuleerde de socialistische beweging op alle mogelijke terreinen alternatieven: mutualiteiten werden opgericht omdat de sociale politiek van de overheid zich doorgaans beperkte tot liefdadigheid, vakbonden omdat diezelfde overheid geen sociale bescherming organiseerde voor de arbeiders, de Belgische Werkliedenpartij (BWP) tot slot gaf de arbeiders een stem in de politieke arena.

In deze periode was de verzekeringssector een speerpunt van de kapitalistische economie. Het was ook een sector die ontsnapte aan elke controle. Het gevolg was dat de verzekeringssector zich bijna als van nature leende tot de uitbuiting van de veelal ongeletterde arbeiders. De vele misbruiken hielden gewoonlijk verband met de opzegging van verzekeringscontracten en de inning van premies door agenten. Voor de arbeiders was de annulering van hun verzekeringscontract, evenals het inhouden van hun gestorte premies, een drama. In de 19e eeuw maakte een fatsoenlijke begrafenis of een kleine erfenis immers deel uit van het sociaalzekerheidsstelsel van de arbeiders. Daarnaast stond een begrafenis met 'enige weerklink' bij hen zeer hoog aangeschreven. Ook de Belgische arbeider wilde in deze periode evengoed 'fatsoenlijk' of 'met enige weerklink' begraven worden. In de jaren 1800 kende België echter geen begrafenisfondsen. De arbeiders moesten dus wel op zoek gaan naar alternatieven die in deze periode soms door mutualiteiten of vrijdenkersorganisaties werden aangeboden.

Tot 1914 bracht een arbeidersleven helaas ook andere grote risico's met zich. Dat betekende dat de arbeiders voortdurend moesten afwegen voor welke risico's zij zich wilden verzekeren: voor ziekte of ongevallen waren er mutualiteiten, voor stakingen of werkloosheid vakbonden en niet zelden waren arbeiders verplicht lid van een bedrijfsfonds. Geldgebrek maakte dat de arbeiders vaak maar bij één verzekeringsorganisme konden aansluiten. Daarnaast stelde zich het probleem dat lang niet alle zelfredzame verzekeringsorganismen (vakbonden of mutualiteiten) een overlijdensvergoeding aanboden. Het gevolg was dan ook dat niet al te veel arbeiders in de 19e eeuw verzekerd waren voor een fatsoenlijke begrafenis. Dat bood private verzekeraars die werk wilden maken van een wekelijksse inning van zeer beperkte premies, de nodige ruimte om arbeiders de kans te geven zich op een respectabele manier te laten begraven. Deze zogenaamde volksverzekeraars hadden levenskansen doordat de grote verzekeringsmaatschappijen die periodieke inning van premies door agenten te duur vonden. De branche van de volksverzekeringen telde rond 1900 helaas te weinig competente en te veel malafide verzekeraars die vooral uit waren op snel geldge-

Om de arbeiders voor hen te behoeden wilde de BWP eind 19e eeuw al een eigen verzekeringsmaatschappij oprichten. Toch duurde het nog tot 1907 eer dat gebeurde. De finale aanzet werd uiteindelijk gegeven door de Nederlandse socialistische verzekeraar De Centrale (vandaag de Reaal-groep) die in 1906 steun zocht bij de BWP om zich te positioneren op de Belgische volksverzekeringsmarkt. Zover wilde de partij het echter niet laten komen. Dat jaar besloot ze dan ook om met La Prévoyance Sociale/De Sociale Voorzorg – gangbare naam de PS – haar eigen verzekeringscoöperatie op te richten. Met de nieuwe maatschappij wilde de partij ook de premies van haar leden en kiezers weghalen bij de kapitalistische verzekeraars. Met deze gelden wilde ze de eigen beweging steunen. Die premies werden van meet af aan geïnd door bekende socialistische militanten. In Vlaanderen deed men daarvoor een beroep op de mutualiteiten (die begin 20e eeuw de diepste wortels in de Vlaamse arbeidersklasse hadden), in Wallonië en Brussel brachten vooral de coöperaties en vakbonden agenten aan.

In de daaropvolgende periode brachten politieke motieven echter evengoed de leefbaarheid van De Sociale Voorzorg in het gedrang. In 1907 was winst maken voor de maatschappij geen doel op zich. Zoals uit de bijdrage van Eric Geerkens blijkt, bood zij haar verzekeringsnemers aanvankelijk veel te voordelige polissen aan, wat haar aan de rand van het bankroet bracht.

Daardoor drong zich in de moeilijkst denkbare omstandigheden, de Eerste Wereldoorlog, een zeer ingrijpende saneringsoperatie op. De architect van deze operatie was Joseph Lemaire die van meet af aan als inspecteur bij De Sociale Voorzorg betrokken was: hij werd in 1909 algemeen inspecteur, in 1912 beheerder, in 1921 directeur en in 1925 algemeen directeur. Joseph Lemaire legde de fundamenten van de maatschappij zoals we die vandaag kennen. In 1922 richtte hij daarnaast ook het Verzekeringscomité van de International Cooperative Alliance op. Dit comité groeide gaandeweg uit tot de International Cooperative and Mutual Insurance Federation, een organisatie waarvan P&V vandaag nog altijd een prominent lid is. Lemaire zat tot slot ook achter de sociale politiek van de maatschappij in het interbellum, een politiek die alleen mogelijk was door de directe steun aan de socialistische beweging in te perken tot nog maar 10 % van de winst eind jaren 30.

Toch was de band met de socialistische beweging toen sterker dan ooit. Ook hier was de figuur van Lemaire niet vreemd aan. Zonder afbreuk te doen aan de autonomie die de PS al voor 1914 had afgedwongen tegenover de BWP, slaagde hij erin om een hecht politiek netwerk rond de maatschappij te weven. Dat deed hij op twee manieren. Door de directe steun aan de socialistische beweging te beperken, hield hij de handen vrij om tijdens verkiezingscampagnes of stakingen meer voluntaristische steun te geven, hetgeen het prestige van de onderneming versterkte. Daarnaast bond Lemaire veel politici aan zich door hen in de raden van beheer van de PS en haar dochterondernemingen op te nemen.

Dat deze dubbele strategie loonde, blijkt uit de wijzigende houding van de BWP tegenover de problematiek van de nationalisering van de verzekeringen in het inter-

Personeelsfeest naar aanleiding van het vijftienjarig bestaan van La Prévoyance Sociale, 1922 (foto A. Louvois, P&V)

bellum. Begin jaren 20 toonde de partij sympathie voor de doorgaans Luikse voorstellen om het verzekeringswezen binnen het bereik van de overheid te brengen. Ze verzette zich evenmin tegen de oprichting van concurrent OMOB (nu Ethias), een initiatief van opnieuw de Luikse socialisten. Midden jaren 30 bewerkte Lemaire een ommekeer en wist hij de nationalisering van het verzekeringswezen zoals voorzien in het initiële Plan van de Arbeid af te wenden. In plaats daarvan zette de BWP een – door de PS vooropgestelde – doelmatige overheidscontrole op de politieke agenda. Om de toegenomen invloed van de PS in de partij te onderstrepen volstaat het vast te stellen dat de commissie die voor deze ommekeer zorgde, meer mede- dan tegenstanders van de maatschappij telde en bovendien werd geleid door eminence grise Louis de Brouckère die in deze periode in ideologische onmin leefde met partijleider De Man, de architect van het Plan.

Bij zijn beleid omringde Lemaire zich met een schare getrouwen die soms al vanaf het eerste uur bij de PS betrokken waren. Sinds 1934 vormden zij het uitvoerend comité, het hoogste besluitvormingsorgaan van de maatschappij in deze periode. Het maakte in de jaren 30 werk van een belangrijke ommekeer in de commerciële politiek

ervan. Tot dan prospecteerde de maatschappij enkel klanten in de socialistische achterban. Deze evidente politiek had haar aan de top van het levensverzekeringsbedrijf gebracht. Zowel de maatschappij als de socialistische beweging hadden voordeel gehaald uit deze samenwerking. Omdat de agenten vertrouwensmannen waren van de beweging, kon de PS makkelijker dan andere verzekeraars klanten rekruteren uit de arbeiders. De militant-agent bood de partij dan weer het propagandistische voordeel dat het eigen gedachtegoed in een zo groot mogelijk aantal arbeidershuishoudens verspreid werd. Onder haar agenten en inspecteurs telde de PS mandatarissen van diverse politieke niveaus.

Om nieuwe klanten te werven brak de maatschappij vanaf midden jaren 30 uit haar socialistisch carcan. De eigen sociale werken ter beschikking stellen van de hele gemeenschap paste perfect in dat plaatje. Ook het openen van agentschappen in Luik, Antwerpen en Gent én de consultaties preventieve geneeskunde waren gericht op het aanboren van nieuwe klantenbestanden. Sinds 1932 kon elkeen, ook als hij of zij niet bij de maatschappij verzekerd was, zich gratis medisch laten onderzoeken in de agentschappen van de maatschappij.

De Tweede Wereldoorlog bestendigde dit proces. Om de oorlog te overleven was het voor de PS absoluut noodzakelijk om afstand te nemen van de socialistische beweging. Dat was een lonende strategie, want de maatschappij overleefde de oorlog al bij al relatief ongeschonden. Voor een socialistische verzekeraar was dat nochtans niet evident. De Nederlandse zuster De Centrale kreeg in juli 1940 bijvoorbeeld een nationaalsocialistische directie, terwijl de Duitse verzekeraar Volksfürsorge en de collaboratievakbond Nationaal Arbeidsfront heel wat aandelen in handen kregen. Tot slot moest de PS door de oorlog uiteraard ook meer schadegevallen afhandelen. Dat belette de maatschappij na 1944 evenwel niet om relatief snel tot de orde van de dag over te gaan, waarna een welvarende periode volgde.

Om dit elan niet in het gedrang te brengen, nam de PS naar de buitenwereld toe nog meer afstand van de socialistische beweging. Zo steunde de maatschappij bijvoorbeeld wel de verkiezingscampagnes van de partij, maar wilde ze daar geen ruchtbaarheid aan geven. Daarnaast depolitiseerde ze steeds meer haar agentenkorps. Dat gebeurde overigens ook op vraag van de agenten zelf die onder het verplicht sociaalverzekeringssysteem wilden vallen dat in 1944 door Achille Van Acker werd geïmplementeerd. In ruil eiste de PS vervolgens een minimumproductie die veel agenten niet meer 'na de uren' konden realiseren. Depolitisering en professionalisering gingen dus samen.

Onderhuids bleef de verwevenheid tussen partij en verzekeraar echter groot, zoals blijkt uit de steun aan enkele ABVV-centrales tijdens de staking tegen de Eenheidswet, uit de 'Déjeuners PS' waarop de PS in de jaren 60 de kopstukken van de beweging uitnodigde of uit Henri Lemaire's voorzitterschap van de Socialistische Gemeenschapelijke Actie.

Tot eind jaren 80 kende de maatschappij al bij al een onbekommerd bestaan. Kort na de oorlog was ze 's lands vierde verzekeraar, eind jaren 80 stond ze op plaats zeven.

Een van de belangrijkste structurele veranderingen in deze periode was wellicht de totstandkoming van de Groep De Sociale Voorzorg. Deze groep kreeg in de jaren 60 definitief vorm door de intensieve samenwerking met de coöperatieve bank CODEP en door de oprichting van de pensioenkas Zelfstandige Arbeiders van België. Later trad onder meer ook de apothekerscoöperatie Multipharma toe tot de groep. Begin jaren 90 drong zich evenwel een drastische koerswijziging op. De opening van de Europese verzekeringsmarkt en zorgwekkende zakencijfers zorgden voor een herstructurering: de sociale instellingen werden overgedragen aan andere inrichtende machten en het personeelsbestand werd ingekrompen.

In maart 1993 wijzigde de maatschappij haar naam in P&V. Daarmee nam zij bewust afstand van haar socialistische identiteit van weleer: in de raad van beheer ruimden de politici plaats voor de grote syndicale, mutualistische en coöperatieve aandeelhouders. De naam P&V moest de maatschappij ook meer aanvaardbaar maken in Vlaanderen. De coöperatieve én ook Belgische identiteit bleven in dit proces gevrijwaard. De coöperatieve identiteit werd zelfs nog versterkt door de intensieve samenwerking met buitenlandse coöperatieve en mutualistische verzekeraars. Daarnaast blijft de maatschappij evengoed sociale klemtonen leggen met de Stichting P&V die onder meer werk maakt van de strijd tegen de uitsluiting van jongeren.

La Prévoyance Sociale ou la gestion habile d'une coopérative socialiste

Eric Geerkens

Le développement économique de la Prévoyance Sociale, depuis sa fondation en 1907 jusqu'au début des années 80, connaît trois grandes phases, ponctuées par deux guerres mondiales.

Les premières années peuvent être caractérisées par deux aspects, qui sont liés: l'excessive générosité des polices et l'incompétence technique de la direction de l'entreprise.

Dès la fin du XIXème siècle, le POB souhaitait proposer un substitut aux 'assurances funéraires' que proposaient alors diverses compagnies peu scrupuleuses, qui spoliaient régulièrement les assurés en annulant leur police à la moindre occasion ou qui étaient tellement mal gérées que leur faillite entraînait également la perte des droits des assurés. Née d'abord pour assurer aux travailleurs belges des funéraires décentes, la Prévoyance Sociale a proposé ses contrats dans des conditions très favorables, au point d'être financièrement intenables. Elle annulait très peu, se privant des ressources d'une telle opération, et tolérait de longues périodes de non-paiement des primes dans diverses circonstances de la vie des travailleurs de cette époque (maladies, grèves, lock-out, etc.).

Par ailleurs, il est très vite apparu que le premier directeur ne disposait pas des compétences nécessaires à la conduite d'une telle affaire. Cela s'est traduit par des

tarifs insuffisants et par des réserves mathématiques tout aussi insuffisantes. La société s'exposait donc à ne pas pouvoir faire face à ses obligations. Comme à l'incompétence s'est ajoutée une certaine indécatesse, le premier directeur est remercié dès 1910; il est remplacé par une direction bicéphale, en fonction jusqu'en 1921.

La Prévoyance Sociale est donc entrée dans la branche des assurances vie – très difficile à intégrer – en attirant rapidement de nombreux assurés mais en proposant hélas des contrats structurellement déficitaires. En tant que compagnie d'assurances du POB, dont la crédibilité était engagée, elle ne pouvait périlcliter. Elle a alors fait appel à un excellent actuaire, ancien sous-directeur des AG-Vie, qui va revoir les tarifs, calculer plus correctement les réserves mathématiques de la société – montrant à cette occasion une insuffisance catastrophique des réserves alors disponibles – et suggérer des voies d'assainissement.

C'est la Première Guerre mondiale, conduisant de nombreux travailleurs appauvris à vouloir récupérer leurs primes, qui a principalement permis de racheter les contrats déficitaires et d'y substituer de nouvelles polices plus lucratives.

Le redressement sera parachevé au cours des six ou sept années qui suivent l'Armistice. Avec l'arrivée de Joseph Lemaire à la direction en 1921, s'ouvre une ère de gestion familiale de la société, étalée sur deux générations, une ère de gestion rigoureuse et habile. D'emblée, Lemaire a le souci de constituer des réserves qui mettent la société à l'abri des aléas; sa prudence le conduit aussi à diversifier le placement des réserves mathématiques, limitant notamment la part de titres des entreprises socialistes, en dépit de la présence d'Édouard Anseele dans le conseil d'administration de la PS. Aussi ne sera-t-elle que faiblement affectée par la fermeture en 1934 de la Banque Belge du Travail et la chute de l'empire Anseele.

À une époque d'expansion des effectifs syndicaux et mutualistes, Lemaire a l'intuition qu'il faut d'abord capter ce public par un effort spécifique, car en dépit des 'bases multiples' comme principe de recrutement dans les institutions socialistes, il n'était pas automatiquement acquis que les polices d'assurance des mutualistes ou syndicalistes socialistes aillent à la Prévoyance Sociale. À cette fin, quand en 1925 la société peut distribuer ses premiers bénéfices, plutôt que de répartir les marges bénéficiaires entre les coopérateurs ou les assurés, Lemaire propose de les consacrer au financement d'institutions médico-sociales que la Prévoyance Sociale met à la disposition du monde socialiste d'abord, de la collectivité dans son ensemble ensuite. Dans un monde mutualiste issu de la politique de la liberté subsidiée qui met les unions nationales en concurrence, notamment sur les services offerts, la PS a ainsi permis à l'UNMS de disposer d'infrastructures pour offrir une véritable politique anti-tuberculeuse à ses affiliés. Dans un second temps, les infrastructures de la PS se sont ouvertes aux membres d'autres unions nationales, dans un contexte où, sous la menace de projets de nationalisation des assurances issus des rangs mêmes du POB sous l'influence de la SMAP, la Prévoyance Sociale doit montrer que dans sa forme coopé-

rative et non étatisée, elle socialise ses bénéfices. Entre 1925 et 1939, la constitution de réserves et le développement des œuvres sociales captent quelque 70 % des bénéfices de la PS, alors que les œuvres du Parti ne reçoivent directement que 10 % environ de ces bénéfices, le solde allant aux coopérateurs, au personnel, à des amortissements et à la réserve légale.

Ces œuvres sociales, souvent teintées d'une grande modernité – architecturale, voyez le sanatorium de Tombeek; sociale, pensons aux consultations gratuites de médecine préventive ou même pédagogique avec l'emploi de la méthode Decroly dans ses homes pour enfants – sont le principal vecteur promotionnel des produits de la PS.

Sur le plan de la gestion interne, cette modernité prend un sens plus ambigu: la coopérative socialiste emprunte de nombreux traits aux pratiques des entreprises capitalistes (souci constant de la productivité et limitation des effectifs, mécanisation précoce des travaux de bureau, œuvres sociales patronales, participation aux bénéfices, etc.).

La Seconde Guerre constitue un tournant dans la mesure où l'entreprise développe très fortement ses activités sans pouvoir s'appuyer sur son identité socialiste. C'est une des contraintes imposées par l'Occupation qui va être le catalyseur de la progression des encaissements. En effet, les entraves à la circulation des personnes vont amener la société à réduire la superficie des inspections, dont le nombre a été augmenté en conséquence; ainsi les inspecteurs, anciens et nouveaux, ont pu mieux encadrer les agents et les amener à prospecter plus en profondeur.

De PS-agent op een publiciteitsfolder uit de jaren 50

Durant les Trente Glorieuses, toutes les branches de l'entreprise (vie, IARD [incendie, accidents, risques divers], caisse commune, réassurance...) enregistrent de fortes progressions, qui témoignent d'une pénétration du marché bien au-delà du seul monde socialiste. Mais leurs résultats financiers sont toutefois contrastés. Si les assurances vie constituent toujours l'épine dorsale de la société, sa police historique – l'assurance populaire – cède le pas à la grande branche, du moins en termes de capitaux assurés, mais pas en termes de nombre de polices. Les soldes financiers proviennent pour l'essentiel du placement des réserves; à côté des titres publics qui attirent une part importante du portefeuille, la société investit aussi dans l'immobilier, de manière indirecte via les prêts hypothécaires, ou plus directement par la construction d'immeubles. Parmi les autres branches de ce qui, à partir du milieu des années 60, va s'appeler le Groupe PS, la Réassurance et la Caisse commune d'assurance contre les accidents du travail vont également contribuer au résultat bénéficiaire de l'entreprise.

Par contre, alors que les primes encaissées en IARD finissent par dépasser les encaissements vie, les pertes en responsabilité civile automobile grèvent les comptes de la société, à l'instar d'ailleurs de l'ensemble de la branche. La Prévoyance Sociale s'était montrée très active et innovante en assurance automobile. Ainsi, elle considère avoir été la première, bien avant l'instauration du bonus-malus en 1968, à pratiquer une forme de ristourne importante pour absence d'accident. Mais la progression des polices et des encaissements n'est nullement synonyme de progression des bénéfices. Au cours de cette même période, les succursales étrangères, française et luxembourgeoise, sont aussi nettement déficitaires.

Sur le plan de l'organisation interne, le moment fort de l'après-guerre a été l'information introduite au début des années 60, car elle s'est accompagnée d'une profonde réorganisation, placée sous le signe de la simplification et du travail de bureau en série: pour alimenter la marche des ordinateurs, il fallait n'y introduire que des formulaires standardisés, les cas particuliers étant traités en marge.

L'organisation externe, marquée au début des années 60 comme pendant la guerre par une nouvelle réduction de la taille des inspections, a surtout été transformée par le souci des dirigeants, de Raymond Lemaire en particulier, d'améliorer la formation des agents et inspecteurs, formation organisée notamment dans le cadre de séminaires résidentiels. La formation était la condition essentielle de la professionnalisation des agents.

Au lendemain de la guerre, la Prévoyance Sociale poursuit plus que jamais sa politique de promotion de ses produits par le biais de ses œuvres sociales, dont le champ s'élargit avec le thermalisme social qui prend la relève de la lutte contre la tuberculose. Si la population ouvrière socialiste constitue toujours le cœur de la clientèle, la société vise désormais aussi les classes moyennes, pour ses polices d'assurances mais aussi pour les prêts hypothécaires aux particuliers. Dans ce contexte, la Prévoyance Sociale met un certain bémol à l'affirmation de son identité socialiste et si, avant guerre, les subsides au parti faisaient l'objet d'une approbation par l'assemblée géné-

rale, après la guerre, ces subsides n'apparaissent plus directement dans la répartition des bénéfices. Cela ne signifie évidemment pas qu'ils disparaissent mais ils prennent une autre forme. Les bénéfices de la société reçoivent alors officiellement trois affectations principales: les réserves, le Fonds de développement des Œuvres sociales et la participation aux bénéfices des assurés sur la vie, qui prend une importance inconnue jusqu'alors. À la même époque, Henri Lemaire reformule toutefois cette répartition en rappelant aux administrateurs que les bénéfices de la PS sont répartis entre les assurés (participation aux bénéfices), les œuvres sociales et le Parti socialiste.

Les subsides au pilier socialiste ont pris quatre formes principales. Il y a d'abord le versement de subsides directs à l'Action commune et au PSB, à la fois de manière régulière, sur une base annuelle, et de manière ponctuelle en vue d'élections. Il y a ensuite une aide financière prenant une forme immobilière: la Prévoyance Sociale a d'abord logé l'Institut Émile Vandervelde, puis a construit et entretenu le bâtiment du siège du PSB au boulevard de l'Empereur. Par ailleurs, la Prévoyance Sociale a directement aidé les coopératives, par des ristournes sur les polices, mais surtout par des aides directes (prêts et investissements), particulièrement importantes même si difficiles à chiffrer, pendant la dernière décennie de vie des grandes coopératives socialistes de consommation. Enfin, la Prévoyance Sociale a soutenu de manière quasi ininterrompue la presse socialiste, Henri Lemaire présidant longuement le conseil d'administration du journal *Le Peuple*. En marge de ces aides, il faut encore évoquer le soutien financier apporté au monde syndical engagé dans d'importants conflits: grève des métallurgistes en 1957 mais surtout grande grève de l'hiver 60-61 contre la loi unique; ce qui permet, dans une perspective historique plus longue, de différencier ce pilier financier du monde socialiste de la Banque Belge du Travail, dont la fermeture en 1934 avait déforcé les grévistes verviétois engagés dans un bras de fer impitoyable avec le patronat lainier.

Au cours des Trente Glorieuses, la PS, partie de rien en 1907, est devenue une des principales compagnies d'assurances du pays. Mais son modèle de développement montre alors certaines limites: le ressort idéologique n'agit plus guère auprès de la clientèle, pas plus que dans la mobilisation des agents et du personnel intérieur, moins enclins à se plier à la discipline des entreprises socialistes – c'est à cette époque que prend fin la syndicalisation obligatoire du personnel intérieur et des agents. Par ailleurs, ses œuvres sociales, de surcroît déficitaires depuis le début des années 70, n'assurent plus efficacement la promotion des produits d'assurance.

Il faudra attendre le milieu des années 90 pour qu'une nouvelle équipe prenne vraiment le relais et engage, sous un nouveau nom, la société dans la voie d'une réorganisation financière et commerciale, puis d'une nouvelle expansion, rendue possible par la cession très avantageuse de la banque Nagelmackers acquise en 1995.

Antony Beevor, De strijd om Spanje. De Spaanse Burgeroorlog 1936-1939

A. BEEVOR, De strijd om Spanje. De Spaanse Burgeroorlog 1936-1939, Amsterdam: Ambo/Anthos, 2006, 542 p.

De zeventigste verjaardag van de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) was aanleiding voor een stroom publicaties, activiteiten, reportages in Spanje en elders. Dit jaar worden de herdenkingen en terugblikken voortgezet, want het is zeventig jaar geleden dat ook in ons land de meeste 'niños de la guerra' onthaald werden, de meeste Belgische 'brigadistas' naar Spanje trokken en dat Guernica gebombardeerd werd. Met 'De strijd om Spanje' van Antony Beevor heeft het Nederlandse taalgebied er alleszins een ambitieus overzichtswerk bij om dit conflict te begrijpen; een conflict dat nog steeds voor veel debat zorgt want "de spoken van de propagandastrijd van zeventig jaar geleden waren nog steeds rond". Onderbelicht, althans in het buitenland, was dan weer de vijfenzeventigste verjaardag van de stichting van de Tweede Republiek op 14 april 1931. Ondanks een reeks 'verbenas republicanas' (republikeinse feesten) die op de deelname van een aantal prominente personaliteiten zoals de schrijfster Almudena Grandes konden rekenen, braken weinigen een lans voor de afschaffing van de monarchie en de wederinvoering van een nooit gestabiliseerde republiek die in de burgeroorlog ten onder is gegaan.

Twee Spanjes, drie dominante interpretaties

In de klassieke republikeinse interpretatie is de burgeroorlog een generale repetitie waarna Hitler en Mussolini de Tweede Wereldoorlog ontketenen. In die visie was Spanje dan ook de arena waar, mits een meer vastberaden steun aan de republiek vanwege Engeland

en Frankrijk, de westerse democratieën het fascisme hadden kunnen verslaan en waar de mensheid zich een tweede wereldbrand had kunnen besparen. De consequent antifascistische Sovjet-Unie stond – op het Mexico van president Lázaro Cárdenas na – quasi als enige pal en gul achter de republiek, maar zelfs Stalin kon tegen zoveel *apexement* en verraad niet op. Met andere woorden: de Tweede Wereldoorlog begon in Spanje.⁽¹⁾

Volgens de nationalistische versie dreigde Spanje ten onder te gaan aan de chaos veroorzaakt door revolutionaire horden die alle traditionele waarden met voeten traden. De republiek – op zich al een gedegenereerde entiteit – kon de goddeloze provocateurs niet tot de orde roepen en dus restte het leger als behoeder van de natie geen andere keuze dan een *pre-emptive strike* om het vaderland en de traditionele waarden die het kenmerken, van de ondergang en van Spaansvijandige invloeden als communisme en atheïsme te redden. De burgeroorlog nam de allure aan van een kruistocht.⁽²⁾

Antony Beevor sluit aan bij een derde, recentere, maar steeds meer courante interpretatie: er valt iets te zeggen voor beide interpretaties maar beide hebben ze ongelijk. Met hoe meer afstand en zin voor relativisering men terugblijkt, hoe meer men de burgeroorlog omschrijft als 'tragedie', de explosie van atavistische gevoelens van twee tegenover elkaar staande Spanjes, "*las dos Españas*".⁽³⁾ Uiteraard wordt Franco's kruistocht niet verdedigd, maar de these van de provocatie wordt niet uitgesloten: betekenisvolle sociale krachten traden met "*onverantwoorde retoriek*" op de voorgrond. In die mate dat niemand minder dan de filosoof José Ortega y Gasset in juni 1936 moest waarschuwen voor de "*opkomst van kinderachtigheid en daarmee geweld in de Spaanse politiek*".⁽⁴⁾

Gelukkig schuilt de waarde van Beevors boek niet in zijn conclusies. Die relativeert hij zelf wanneer hij besluit dat het al te makkelijk is om conclusies te trekken. Is dat overigens zo? Of is eerder het omgekeerde waar? Hoe dan ook, Beevors verdiensten liggen elders: in het bestaande materiaal dat hij netjes op een rijtje zet en in het nieuwe materiaal dat hij daaraan toevoegt.

Zwakteverhouding

Op 18 juli 1936 – 17 juli in Spaans-Marokko – begon een opstand van militairen tegen de Tweede Republiek. Wat bedoeld was als een *pronunciamiento*, werd een bloedige burgeroorlog met grote internationale implicaties die drie jaar en zo'n zeshonderd-duizend dodelijke slachtoffers later zou uitmonden in een dictatuur die zelf nog vier decennia zou standhouden en nog eens circa honderdvijftigduizend slachtoffers zou eisen.⁽⁵⁾

Van die Spaanse Burgeroorlog wordt wel eens gezegd dat het een van de weinige, zoniet de enige oorlog is, waarvan de geschiedenis niet door de winnaars maar door

de verliezers werd geschreven. Begrijpelijk. Na 1945 konden de overwinnaars van de burgeroorlog bezwaarlijk uitpakken met het feit dat bondgenoten als nazi-Duitsland en fascistisch Italië een flink aandeel in hun zege hadden. Daarnaast wierp dictator Francisco Franco zich van bij de aanvang van de Koude Oorlog op als *centinela del occidente* (schildwacht van het Westen). Al werd franquistisch Spanje op de internationale scène nog wat als een paria behandeld, het regime behoorde – net als het Portugal van de opeenvolgende dictators Salazar en Caetano – duidelijk tot de westerse invloedssfeer. Voor de republikeinen die hoopten dat de geallieerden na het verslaan van Duitsland en Italië ook de Spaanse dictatuur zouden neerhalen, was dit een keiharde ontzuivering, om niet te zeggen verraad.⁽⁶⁾ Voor een terugkeer naar de republiek was er op het internationale toneel geen draagvlak meer. De sinds 1939 in ballingschap vertoevende republikeinse instanties verloren elke impact en dynamiek. Wanneer in 1975 Franco overlijdt, bevindt Spanje zich in een prerevolutionaire toestand met stakingen en massabetogingen. In buurland Portugal heeft de Anjerrevolutie zopas een einde aan de dictatuur gesteld. Maar de republikeinse optie verdwijnt achter de horizon van zodra de twee grote linkse oppositiepartijen – de Partido Socialista Obrero Español (PSOE) en de Partido Comunista de España (PCE) – zich achter Juan Carlos de Borbón scharen. De baan is vrij voor een bezegeling van de constitutionele monarchie, met andere woorden voor een terugkeer naar de prerepublikeinse toestand waaraan in april 1931 een einde was gekomen. In een bijna volledige anonimiteit ontbindt de laatste republikeinse regering in ballingschap zich na de parlementsverkiezingen van 15 juni 1977, de eerste democratische verkiezingen na 41 jaar. Nogal laconiek luidt haar laatste mededeling dat ze fier is haar opdracht volbracht te hebben, verwijzend naar het herstel van de democratische rechten en vrijheden.

De in 2003 overleden auteur Manuel Vázquez Montalbán omschreef deze *transición* graag als het resultaat van een ‘zwakteverhouding’ in plaats van een krachtsverhouding: enerzijds was de dictatuur te zwak om nog gecontinueerd te worden; anderzijds waren de democraten te zwak om grondig komaf te maken met de dictatuur – een breuk te bewerkstelligen – waardoor essentiële delen van het staatsapparaat, niet in het minst het leger en de guardia civil – ondanks haar misleidende naam wel degelijk een militair korps – ongemoeid werden gelaten.

Willens nillens zit Spanje tot op de dag van vandaag nog met dat onverwerkt verleden. In tegenstelling tot de overigens veel kortere Argentijnse dictatuur of het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime, heeft geen enkele onder de dictatuur begane misdaad ooit tot een gerechtelijke verantwoording geleid, laat staan een veroordeling opgeleverd.

De zwakteverhouding is nog steeds bijzonder delicaat. Afgelopen zomer voerde de sociaaldemocratische regering van premier José Luis Rodríguez Zapatero de *Ley de Memoria Histórica* in.⁽⁷⁾ Voor de linkse oppositie en de steeds talrijker verenigingen die zich inzetten voor collectieve herinnering – met activiteiten als het blootleggen van massagraven, het zoeken naar sporen van vermiste familieleden, het laten verwijderen van symbolen van de dictatoriale periode en het oprichten van gedenktekens ter

nagedachtenis van de slachtoffers van het franquisme – gaat die wet niet ver genoeg omdat ze onder meer geen enkel vonnis uit de tijd van de dictatuur terugdraait (broodroof, gevangenisstraffen, terdoodveroordelingen...). Men wil de rechtse oppositie niet voor het hoofd stoten, zegt men vanuit die hoek. Voor de rechtse oppositie van de Partido Popular rijt de wet onnodig de wonden uit het verleden open en is ze selectief, waarmee die partij er de huidige regering van beschuldigt de nabestaanden van de slachtoffers van het ETA-terrorisme in de kou te laten staan. De regering lokt de confrontatie uit en polariseert de samenleving, klinkt het in die rechts-conservatieve hoek. Kopstukken van de regeringspartij verwerpen zowel de ene als de andere kritiek en argumenteren dat die wet volledig aansluit bij de geest van verzoening van de *transición*.

Herdenking als bevestiging

Met de opvang van circa vijfduizend *niños de la guerra* – hoofdzakelijk in twee golven, na de val van het front van Baskenland en het noorden in 1937 en na de val van Catalonië in 1939 – en met de deelname van ongeveer tweeduizend Internationale Brigadisten, waren de Belgen verhoudingsgewijs koplopers in de solidariteit met republikeins Spanje. Jammer dat daar in de Spaanse literatuur weinig of niets is van terug te vinden. Wie Spaanse bibliografieën overloopt over het conflict, zal zelden stoten op Belgische, laat staan Vlaamse bijdragen. Deze twee facetten van de solidariteit met de republiek – vluchtelingenkinderen en oorlogsvrijwilligers – vormen, ook bij ons, het hoofdbestanddeel van de werken over de Spaanse Burgeroorlog.

Daar valt iets voor te zeggen. De aangrijpende beelden (foto's, wat schaarser filmmateriaal) en getuigenissen van deze kinderen-van-toen vormen dankbaar materiaal voor de media. Wie vanuit een Vlaamse of Belgische invalshoek de Spaanse Burgeroorlog wil bestuderen, komt logischerwijs snel terecht bij de *niños* die in België bleven of bij overlevende Belgische Brigadisten.⁽⁸⁾ Het was lange tijd een voor de hand liggende manier om aan oral history te doen.

Om daarentegen een algemeen inzicht te verwerven over dit conflict, om ook de interne contradicties, spanningen en afrekeningen te vatten binnen de strijdende kampen – en dus het kampdenken te overstijgen – is méér nodig. Herdenken is immers vaak niet meer dan bevestigen. En uiteraard verdienen het verzet tegen de opstand van de militairen en de internationale solidariteit met republikeins Spanje, een vooraanstaande plaats in het collectief geheugen van de Belgische en internationale linkerzijde. Maar om die plaats te verankeren, om dat geheugen te versterken, is ook en vooral kritisch historisch onderzoek noodzakelijk én inhoudelijk debat.

Had Gonzalo Pontón, onder meer stichter en algemeen directeur van de Ediciones Crítica, dit in gedachten toen hij de Britse militair-historicus Antony Beevor vroeg zijn in 1982 gepubliceerde boek *The Spanish Civil War* te herschrijven? Het project was alleszins ambitieus: al het onderzoek dat Spaanse en andere historici de afgelopen 25

jaar hadden gedaan, gebruiken en nieuw materiaal toevoegen uit Duitse en sovjetarchieven.

Van bij de aanhef gaat Beevor in op dat kampdenken. De burgeroorlog louter en alleen herleiden tot een strijd tussen links en rechts is volgens hem een misleidende simplificatie. Hij verwijst hiervoor naar twee andere conflicthaarden: staatscentralisme versus regionale onafhankelijkheid en het autoritaire systeem versus de vrijheid van het individu. Volgens de auteur kenden de rechtse, nationalistische krachten dan ook een veel grotere samenhang omdat ze tegelijkertijd rechts, centralistisch en autoritair waren. In het linkse, republikeinse kamp speelden daarentegen de tegenstellingen volop tussen centralisten en autoritaire enerzijds, met name de communisten, en daartegenover de regionalisten en de vrijdenkers.

Wreedheden

Het staat vandaag modieus te stellen dat de burgeroorlog wreedaardig was – welke burgeroorlog is dat niet? – en dat beide kampen over de schreef gingen en evenveel boter op het hoofd hebben. Dat in beide kampen wreedheden werden begaan, staat buiten kijf, maar ze volgden niet hetzelfde patroon. In de nationalistische gebieden ging de meedogenloze zuivering van *rojos* (roden) jarenlang door. Het idee van de *limpieza* (zuivering) was er een wezenlijk onderdeel van de strategie. Deze systematische en geplande repressie werd gesteund door de militaire en burgerautoriteiten en kreeg de onomwonden zegen van de katholieke kerk. In de republikeinse gebieden deed het ergste geweld zich meestal voor als een plotselinge en snelle reactie op een onderdrukte angst, verergerd door het verlangen om wraak te nemen voor het verleden.

Beevor sluit hiermee aan bij wat de Madrileense historicus Julio Aróstegui tien jaar geleden – naar aanleiding van de zestigste verjaardag van de burgeroorlog – reeds concludeerde: “Zo elke dode evenveel waard is, gaat dit niet op voor de manier waarop zij gedood werden.” Bij de republikeinen ging het om “een ontketende explosie van furie”, bij de nationalisten om de “koele en systematische vernietiging van de tegenstander”.⁽⁹⁾

De afgelopen tien jaar werd er in alle Spaanse regio's uitgebreid onderzoek gedaan naar het aantal slachtoffers en hun identiteit. Voor iets meer dan de helft van Spanje komt men vandaag op tachtigduizend slachtoffers van de nationalisten. Rekening houdend met de doden die niet zijn geregistreerd en met provincies waar het onderzoek nog niet afgerond is, ligt het werkelijke cijfer hoger.⁽¹⁰⁾

Een paar nationalistische topmilitairen koketteerden graag met hun wreedaardige, meedogenloze aanpak. Met name generaal Gonzalo Queipo de Llano die er een echte radiotalkshow op nahield waarmee hij het moreel van de vijand wilde ondermijnen en zijn eigen militaire prestaties in de verf zetten. Tegelijkertijd creëerde hij een krachtsverhouding tegenover Franco die hij mispreeft en onder vrienden belachelijk maakte, maar voor wie hij vrij snel de duimen moest leggen. Queipo's radio-interventies waren een weerszinwekkend voorbeeld van psychologische oorlogvoering, zoals

uit dit voorbeeld mag blijken: “Onze dappere legionairs en ‘regulares’ hebben de rode lafaards getoond wat het betekent een echte man te zijn. Ze hebben dat tegelijk ook de rode vrouwen geleerd. Dit is volledig gewettigd want deze communistische en anarchistische vrouwen prediken de vrije liefde. Voortaan zullen ze tenminste het verschil kennen tussen echte mannen en homoseksuele militieleden. Hoe zeer ze ook zullen schreeuwen en spartelen, bevrijden zullen ze zich niet.” Van een gruwelijke machistische mentaliteit gesproken. Veelzeggend is dat deze toespraken immens populair waren onder de nationalisten. Daags nadien werden ze telkens gepubliceerd in het dagblad ABC tot in februari 1938 Franco vanuit Salamanca tussenbeide kwam. Queipo's radiopraatjes stonden immers haaks op het imago van vrome christelijke kruisvaarders dat Franco aan de internationale publieke opinie wilde slijten. Tegelijkertijd kon hij Queipo's populariteit inperken. Ook José Millán-Astray, de leider van het Spaanse vreemdelingenlegioen en een van de weinige echte fellowtravellers van Franco onder de reactionaire militairen, was een radiopropagandist binnen het nationalistische kamp die de verheerlijking van de wreedheid en het destructieve niet uit de weg ging. Memorabel in dat verband is zijn aanvaring met de rector van de universiteit van Salamanca, de filosoof Miguel de Unamuno. “Dood aan de intelligentie! Leve de dood”, wierp de oorlogsinvalide Millán-Astray de vermaarde filosoof toe. De aanwezige franquistische auteur José María Pemán dacht in deze rel op zijn manier nog nuanceren te moeten aanbrengen: “Nee! Leve de intelligentie! Dood aan de foute intellectuelen!” Millán-Astray bleek zelf een man met een brede culturele bagage, liefhebber van Japanse poëzie, aanhanger van de Bushido – de spirituele code van de Japanse krijgsadel – die hij in 1941 zelf naar het Spaans vertaalde.⁽¹¹⁾ Allicht in zijn kringen geen foute intellectueel.

Militaire efficiëntie of efficiënte propaganda

Ook al gaat het hier niet om faits divers en waren de betrokkenen echte eersterangsfiguren en geen marginale freaks, toch werden in het algemeen de wreedheden steeds ontkend, geminimaliseerd of in de schoenen van de tegenstander geschoven. Het bekendste voorbeeld van deze laatste aanpak is ongetwijfeld de schuldvraag bij het bombardement op Guernica. Daarentegen zetten beide kampen hun militaire deskundigheid graag in de verf en werd de strategische genialiteit van de respectievelijke leiders tot mythische proporties verheven. Franco is dan een militair genie, wat meedogenloos, maar qua doelgerichtheid gewoon briljant. Aan de andere zijde van de frontlijn heb je dan de Spaanse communistische bevelhebbers: klinkende namen als Juan Modesto, Enrique Lister, de later zwaar in ongenade gevallen Valentin Gonzalez ‘El Campesino’ en buiten Spanje de minder bekende communistische generaals als Miguel Tagüeña en Etelvino Vega. Ook zij beroemen zich op hun meedogenloosheid, de centralisatie en de ijzere discipline, noodzakelijk tegen het ‘romantisme’ en ‘avonturisme’ van anarchistische en poumistische milities en, waar nodig, vaderlijke bijstand van ervaren sovjetadviseurs als Jan Berzin, Vladimir Gorev, Nikolaj Koeznetsov (marine), Jakov Smoesjkevitsj (luchtmacht).

Maar volgens Antony Beevor die met de analyse van de militaire tactieken en strategieën duidelijk in zijn sas is, bleek de door de Sovjets opgelegde militaire tactiek desastreus. Meer uit propagandistische overwegingen dan omwille van militaire efficiëntie koos het republikeinse volksleger voor grote offensieven met een kort verrassingseffect waarna men vast kwam te zitten in vrij open gebied. Precies door de schromelijk overdreven propaganda bij de aankondiging van een offensief kon men niet ‘zomaar’ terugtrekken. Namen van veldslagen die in het republikeinse kamp klinken als een klok – Brunete, Belchite, Teruel, de Ebro – waren *“allemaal desastreuze herhalingen van zetten”*. Erger, *“tot overmaat van ramp schreef de stalinistische paranoia van de sovjetadviseurs en de Spaanse communistische leiders alle nederlagen toe aan trotskistisch verraad en de ‘vijfde colonne’”*. Wat dan weer een heksenjacht met vele onschuldige slachtoffers veroorzaakte binnen de militaire rangen en de republikeinse moreel enorm onder druk zette.⁽¹²⁾

Voor de Internationale Brigades werden het slachtoffer van deze communistische obsessie met propaganda. Ondanks het feit dat de meeste vrijwilligers geen enkele militaire kennis hadden, werden zij ingezet als elitetroepen. Mede versterkt door het samenzweringscomplex van haar organisator, de Franse stalinist André Marty – die

Links en boven: republikeins herdenkingsmonument aan de 84 meter diepe bronnen van het plaatsje Caudé, net buiten Teruel. Beevor schrijft hierover (p. 106): *“In Teruel werden de 84 meter diepe bronnen van Caudé gebruikt om de lichamen van de doden te begraven. Een boer in de omgeving hoorde en noteerde in totaal 1005 coups de grâce.”*

ook getuige was geweest van showprocessen in Moskou – was de heksenjacht er groter dan in andere korpsen. Het moreel daalde er omgekeerd evenredig met het aantal slachtoffers. En die slachtoffers vielen niet enkel onder vijandelijk vuur; er waren ook standrechtelijke executies door officieren, onder wie Marty in eigen persoon. Generaal Emilio Kléber meldde Moskou na de nederlaag in Brunete: *“Ik begin me ernstig zorgen te maken over de staat van de Internationale Brigades. Er is hier veel aan de hand: de houding van de Spanjaarden jegens hen en hun eigen houding jegens de Spanjaarden; de vragen over het moreel; het chauvinisme van bepaalde nationaliteiten (vooral de Fransen, Polen en Italianen); het verlangen naar repatriëring en de aanwezigheid van vijanden in de troepen van de Internationale Brigades. Het is cruciaal dat er snel een grote man uit het grote huis komt om wat leiderschap in deze zaak te verschaffen.”*⁽¹³⁾ Op het moment dat Kléber zijn geheime nota voor Moskou opstelt, draait de communistische propaganda op volle toeren om de wereld te doen geloven dat de slag om Brunete een glansrijke zege is. Kléber – pseudoniem voor Manfred Stern – werd in 1939 bij zijn

terugkeer naar de Sovjet-Unie naar de goelag gestuurd waar hij in 1954 van uitputting omkwam. Jan Berzin, Vladimir Gorev, consul Vladimir Antonov-Ovseenko, ambassadeur Marcel Rosenberg en vele anderen 'leefden' niet zo lang: zij werden al dan niet na een proces wegens hoogverraad geëxecuteerd. Je kon maar beter iemand van het 'grote huis' laten komen dan dat je er zelf naartoe moest...

Ook bij Franco is er de besluiteloosheid, de twijfel en het laten primeren van de efficiënte propaganda op de militaire efficiëntie. Wanneer op 22 juli de vrij onbetekende kolonel José Moscardó zich met achttienhonderd gelijkgestemden terugtrekt in het Alcázar van Toledo, volgt een langdurig republikeins beleg. De internationale katholieke sympathie voor de belegerden én de symboolwaarde van het gebeuren nemen toe. Franco wil dat zijn troepen vanuit het zuiden zo snel mogelijk oprukken naar Madrid. Hij wil beletten dat de bij de keel gegrepen republikeinse verdediging zich reorganiseert. Toch laat hij manschappen afleiden om de belegerden van het Alcázar te ontzetten en het manoeuvre legt hem geen windeieren: hij strijkt de roem op en binnen het nationalistische kamp ligt zijn heerschappij in een definitieve plooi ten nadele van Emilio Mola en Gonzalo Queipo de Llano.

Beevor concludeert dat de republikeinen beter af waren geweest met meer gevarieerde tactieken, waarbij qua omvang beperktere guerrilla- en commando-acties veel effect hadden kunnen sorteren. Alles zetten op de grote logge operaties in open gebied – met doorgaans Duitse en Italiaanse hegemonie in het luchtruim – diende wel de propaganda, maar niet het militaire resultaat. *“Franco hoefde niet zoveel te doen om de oorlog te winnen. Het waren de republikeinse bevelhebbers zelf die de moed en de offers van hun troepen verkwanselden en de oorlog verloren”,* klinkt het harde verdict.⁽¹⁴⁾

Selectieve vriendschap

Beide kampen konden op internationale vrienden rekenen, wat echter soms tot spanningen leidde. Het irriteerde Franco mateloos wanneer de Duitsers op het terrein zelf de operationele leiding in handen wilden nemen. Ook de druk van Mussolini voor 'glorierijke overwinningen' van zijn Corpo Truppe Volontarie zinde Franco niet. Vooral niet nadat hij eraan toegaf en dit in maart 1937 in de smadelijke nederlaag van Guadalajara resulteerde. Het was de enige echte militaire overwinning van de republikeinse troepen, maar hierdoor kon Franco makkelijker de Italiaanse roemzuchtige druk weerstaan. Feit is dat de Duitse en Italiaanse vriendschap in het nationalistische kamp niet in twijfel werd getrokken, noch dat Duitsers of Italianen zich ten gronde mengden in de samenstelling van dat kamp.

In het republikeinse kamp was dat volledig anders. De grootste vriend, de Sovjet-Unie, was een selectieve vriend, schonk voorwaardelijke militaire hulp aan duurbetaalde prijzen, mengde zich in de samenstelling van de legerleiding, de strategische en tactische keuzen, de samenstelling van de regering, de te voeren politiek. Meer nog, de USSR-gezanten én de lokale communistische partij eisten de uitschakeling van substantiële partners binnen dat kamp, met name de Partido Obrero de Unificación

Marxista (POUM), een antistalinistische revolutionair-marxistische organisatie. Alsof dit alles nog niet volstond, organiseerden de sovjetgezanten ook nog eens hun eigen repressie binnen dat kamp met clandestiene parallelle acties zoals ontvoeringen, folteringen, executies. De 'vriendschap' van de Sovjet-Unie werd dan ook betwist door haar potentiële slachtoffers. Dat waren niet de minsten. Er was Francisco Largo Caballero, leider van de linkse socialistische stroming, die als premier door toedoen van de Sovjets moest wijken. Er waren de anarchisten, hoewel sommige van hun leiders zeer vóór hun Rubicon overstaken en meegingen in de autoritaire centralisatie, en de repressie van de communisten door de vingers zagen wegens de afhankelijkheid van wapenleveringen. En er was uiteraard de POUM waarvan de vernietiging voor de communisten een *conditio sine qua non* werd voor verdere steun.

Dankzij eigen onderzoek, maar vooral dankzij een deskundige compilatie – mét correcte verwijzing – van recent onderzoek in de voormalige sovjetarchieven, legt Beevor op heldere wijze de politiek van Stalin, de USSR en de Komintern bloot.⁽¹⁵⁾

In tegenstelling tot de achterban van de communistische partijen is Stalin in de zomer van 1936 helemaal niet gretig om de Spaanse Republiek bij te springen. Een eerste verzoek om wapens van de Spaanse premier José Giral blijft onbeantwoord. *“Stalin stond op het punt om het Rode Leger, de creatie van Trotsky, te zuiveren en hij was uiterst bezorgd dat een buitenlands avontuur Hitler zou provoceren op het moment dat de USSR zwak was.”*⁽¹⁶⁾ Na lang aarzelen besluit Stalin toch om hulp aan de Spaanse regering te geven, maar niet genoeg voor de republiek om te winnen en zodoende de Britten, die hij als bondgenoten beschouwde, niet af te schrikken. De met mondjesmaat gegeven steun waar een loodzware prijs zal voor betaald worden, komt er pas eind september.

De meerderheid van de hoge sovjetmilitairen in Spanje was afkomstig uit de militaire inlichtingendienst GRU. Stalins zuivering van het Rode Leger behelsde ook liquidaties bij de militaire inlichtingendienst. De neergang van de GRU betekende de doorbraak van die andere geheime politie, de NKVD. Aleksander Orlov, hoofd van de NKVD-vertegenwoordiging in Spanje, zou zich persoonlijk met de Spaanse geheime politie gaan bezighouden én met het parallelle netwerk dat de Sovjets hadden opgezet. Beevor doet deze opstelling gedetailleerd uit de doeken en voegt eraan toe dat de Sovjets er nauwlettend op toezagen dat alleen hun eigen troepen het door hen geleverde materieel gebruikten, in die mate zelfs dat bevelhebbers van sommige regimenten gedwongen werden om lid van de Communistische Partij te worden om er zeker van te zijn dat hun mannen materieel en medische zorg kregen. De steun was niet alleen gedoseerd; de letterlijke prijs was ook enorm. Beevor schrijft: *“Niets was gratis en veel kosten leken op zijn minst ietwat overdreven.”* Spanje, het land dat bij de aanvang van de burgeroorlog de op drie na grootste goudreserves ter wereld had, opende een *“lopende rekening in goud”* in Moskou. Dit idee kwam van minister van Financiën en latere premier Juan Negrín die het zich had laten aanpraten door de econoom Artur Stajevski die door Moskou naar Madrid was gezonden als economisch attaché. De Sovjets wilden tegen die tijd van premier Largo Caballero af en trokken voluit de kaart

van Negrín: “De minister van financiën is een heel verstandig man en is getrouw aan ons”, aldus een geciteerd geheim rapport aan Moskou.⁽¹⁷⁾ Largo Caballero moest plaats ruimen, Negrín werd premier, de centralisatie van het leger onder communistische hegemonie werd een feit, de jacht op de dissidente POUM kon beginnen met het buiten de wet stellen van deze partij, het opsluiten van haar leiders en het folteren en vermoorden van haar voorman Andreu Nin.⁽¹⁸⁾

Over Negrín is in Spanje nog heel wat te doen. Een aantal aanhangers die zich organiseerden in de Fundación Juan Negrín breken herhaaldelijk een lans voor zijn rehabilitatie en onlangs vond in Madrid een herdenkingsplechtigheid plaats in aanwezigheid van huidig regeringsleider Rodriguez Zapatero. In de strijd voor Negríns rehabilitatie loopt een dankbaar en trouw bondgenoot voorop: Santiago Carrillo, de voormalige secretaris-generaal van de Spaanse communistische partij (PCE).⁽¹⁹⁾

Oorlog of revolutie?

Het dilemma ‘oorlog of revolutie’ beheerst het klassieke ideologische debat over de burgeroorlog binnen de Spaanse linkerkant. De militairen noemden hun coup poging een ‘preventieve contrarevolutie’, maar hun aanval zorgde er enkel voor dat de nooit gestabiliseerde republiek als een kaartenhuis in elkaar stortte. “De opstand van rechts had een ongeplande revolutie in de gretige armen van links gedreven”, heet dat bij Beevor.⁽²⁰⁾

Beevor, die geen greintje sympathie heeft voor de aanhangers van een sociale revolutie, beschrijft toch accuraat de collectivisering in Catalonië en Aragón, legt uit dat “de meest uitgesproken verdedigers van het bezit niet de liberale republikeinen waren, zoals verwacht kon worden, maar de communistische partij en diens Catalaanse tak”, dat “deze antirevolutionaire houding die door Moskou was opgelegd de middenklasse in groten getale naar het communistische leger bracht”. Wie dit proces afdoet als “een romantische terugkeer naar de dorpsgemeenschappen van de middeleeuwen”, vergist zich. Doordat de arbeiders en boeren zelf de teugels in handen hadden, werd modernisering niet meer gevreesd en konden technologische vooruitgang en rationalisering plaatsvinden zonder dat ze met stakingen beantwoord werden. Zo de sociale revolutie in de Catalaanse industrie bedreigd werd, was dat door de poging van de Madrileense regering om het heft weer in handen te krijgen door buitenlandse deviezen aan gecollectiviseerde bedrijven te onttrekken. Beevor citeert recent onderzoek waaruit zou blijken dat “de verminderingen in de industriële productie tijdens de oorlog niet echt geweten kunnen worden aan ‘revolutionaire wanorde’”.⁽²¹⁾ Of wat de landbouw betreft: “De communisten verweten de zelfbestuurde collectieve landbouwbedrijven inefficiëntie, maar in Aragón nam de productie met een vijfde toe.”⁽²²⁾

Gedenksteen bij het herdenkingsmonument te Caudé. Het betreft een afscheidswoord van een vrouw aan haar man, afkomstig van het naburige Gea de Albarracín, die 30 jaar was toen hij verdween: “Ik zocht je overal. Wat een onrecht dat je hier ligt, verenigd met je pijn. Gedwongen me alleen te laten met je dochtertje van 4 jaar. We vergeten je niet.”

Dit revolutionair proces moest stopgezet worden. De anarchisten kwamen steeds meer onder ‘oorlogsdruk’ te staan, spaarden hun kritiek op de hofleverancier die de USSR was, leverden zelf hun verworvenheden in door de revolutionaire junta’s op hun gezag te laten ontbinden en rebelleerden niet tegen de communistische/republikeinse repressie. Het revolutionaire elan bleek niet opgewassen tegen de contrarevolutie. Het anarchisme dat in de Spaanse arbeidersklasse sinds Bakoenin steeds de meerderheid had gehad, herstelde zich nooit meer van zijn harakiri. Het idee van ‘eerst de oorlog winnen, dan pas sociale eisen stellen’ triomfeerde. Maar de actieve steun van het volk bleef uit. De veer was gebroken. Beevor schrijft dat er voor de meeste mensen geen idealen meer over waren die verdedigd moesten worden.

De anarchistische theoreticus Diego Abad de Santillán die zich de vraag stelde waarom de oorlog verloren werd, kwam tot de conclusie dat het voor de anarchisten geen verschil zou gemaakt hebben of nu Negrín en de communisten of Franco met de fascist en de nazi’s zou gewonnen hebben.⁽²³⁾ Toen hij in 1940 deze regels schreef, beseftte de anarchistische veteraan wellicht niet hoezeer hij gelijk had. Kort na zijn aankomst in Spanje (september 1936) rapporteerde generaal Gorev aan Moskou: “*Een strijd tegen de anarchisten is absoluut onvermijdelijk na de zege over de Witten. Dat zal een zware strijd worden.*” En een maand later meldde André Marty aan het grote huis: “*Na de overwinning zullen we de rekening met hen (de anarchisten, nvdr) vereffenen, helemaal omdat we op dat moment een sterk leger hebben.*” Het ging zelfs niet alleen om dan nog ultrageheime rapporten. Twee maanden later (december 1936) schreef de immer optimistische Pravda: “*Het opruimen van trotskisten en anarchosyndicalistische elementen zal met dezelfde kracht gebeuren als in de USSR.*”⁽²⁴⁾

Twee, drie, vele Spanjes...

Met onder meer Hugh Thomas, Paul Preston, Stanley G. Paine, Burnett Bolloten, Antony Beevor wordt het rijtje Angelsaksische historici die zich in Spanje en zijn burgeroorlog zijn gaan verdiepen, indrukwekkend. Ook na de zeventigste verjaardag van de burgeroorlog zal Spanje voorwerp van onderzoek blijven, vooral voor de jongerengeneratie die nu de geschiedenis van haar grootouders en de collectieve herinnering gestalte wil geven. Herinneren volstaat niet en sloganske etiketteringen (‘Las dos Españas’, ‘Spain is different’, ‘España como problema’, ‘España sin problema’) vormen veelal een obstakel om reële processen te vatten.

Op 24 augustus werd het ruitersstandbeeld van dictator Franco in de Koninklijke militaire academie van Zaragoza weggenomen en in het magazijn van het provinciemuseum weggeborgen. Het op een paard gezeten kleine dikke mannetje stond er sinds 1948. Het is nooit te laat om, in welke van de vele Spanjes dan ook, mannetjes van hun paard te halen en daarbij man en paard te noemen.

- (1) Voor de klassieke stalinistische variant van deze versie in België o.m. L. DE CANNE, *De oorlog begon in Spanje*, Brussel: Imavo, 1996.
- (2) Voor een geactualiseerde variant van deze versie, P. MOA, *Los mitos de la guerra civil*, Madrid: La Esfera de los Libros, 2004 en mijn kritiek hierop: V. SCHELTENS, Revisionisme in de geschiedschrijving over de Spaanse burgeroorlog. Het neofranquistisch offensief van Pio Moa. In: *Brood & Rozen*, 3(2005), p. 27-40.
- (3) Voor een schitterende analyse van het intellectuele debat in de ‘twee Spanjes’ en de behandeling van alle clichés, zie S. JULIA, *Historias de las dos Españas*, Madrid: Taurus, 2004.
- (4) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 46. Het citaat van José Ortega y Gasset haalde hij bij Hugh Thomas wiens klassieker *The Spanish Civil War* eveneens vorig jaar werd heruitgegeven in het Nederlands.
- (5) J. ELORZA, El coste humano de la guerra civil. In: *El País*, 14/06/1996. Jarenlang werd gewag gemaakt van één miljoen doden, maar dat cijfer is niet op enige berekening gebaseerd. Het was de auteur José María Gironella die het cijfer introduceerde als titel van zijn roman *Un millón de muertos* (1961). Zelf gaf hij toe dat het gewoon om een onomwonden cijfer ging waarin hij ook de ‘morele lijken’ verrekende.
- (6) ‘Hoe is het mogelijk dat een in West-Europa gelegen land er veertig jaar lang in slaagt een totalitair regime te handhaven dat een tweelingbroer was van fascistische stelsels die in de Tweede Wereldoorlog verslagen werden?’ luidt de centrale vraagstelling in het werk van ex-vakbondsleider Nicolás Sartorius en journalist Javier Alfaya. Hun antwoord hierop: ‘Wegens een zeer onterechte vrees voor een communistische machtsgreep in Spanje’. N. SARTORIUS & J. ALFAYA, *La memoria insu-misa. Sobre la dictadura de Franco*, Madrid: Espasa Calpe, 1999, p. 17.
- (7) *De Ley de extensión de derechos a los afectados por la Guerra Civil y la dictadura* (wet ter uitbreiding van de rechten van de door burgeroorlog en dictatuur benadeelden) of kortweg *Ley de Memoria Histórica* werd door de ministerraad van het sociaaldemocratisch kabinet goedgekeurd op 28 juli 2006 na een zeer lange, omzichtige aanloop vanuit een interministerieel comité.
- (8) Momenteel leeft in België nog één ex-brigadist: de Luikenaar Marcel Baiwir. Recentelijk overleden de Mechelaar Albert De Coninck (6 december 2006) en de Pool ‘Simon’ Radwanski (20 februari 2007), die zich pas in de jaren 70 in België vestigde.
- (9) J. AROSTEGUI, Por qué se desató tanta violencia durante los primeros meses? In: *El País*, 14/06/1996.
- (10) Nog vele gesneuvelde of geëxecuteerde republikeinen zijn vermist, onder wie de grootvader langs moederszijde van de auteur van dit artikel.
- (11) Tot op de dag van vandaag pakken de aanhangers van Millán-Astray nog fier met dit incident uit. Zie onder meer www.lalegion.com, waar niet zonder leedvermaak wordt ingegaan op het feit dat Miguel de Unamuno aanvankelijk de militaire opstand steunde en de ‘marxistische wredeheden’ aan de kaak stelde.
- (12) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 437.
- (13) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 298-299.
- (14) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 438.
- (15) Inzake archieven baseert Beevor zich vooral (maar niet uitsluitend) op het Staatsarchief van de Russische Federatie (GARF), het Russisch Staatsarchief voor Sociale en Politieke Geschiedenis (RGASPI) en het Russisch Militair Staatsarchief (RGVA).
- (16) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 155.
- (17) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 168-169.
- (18) Voor een uitgebreide behandeling van deze zuivering op basis van actuele onderzoeksresultaten, zie: S. PAYNE, *Unión Soviética, comunismo y revolución en España*, Barcelona: Plaza & Janés, 2003; J.M. ZAVALA, *En busca de Andreu Nin. Vida y muerte de un mito silenciado de la Guerra Civil*, Barcelona: Plaza & Janés, 2005.
- (19) S. CARRILLO, Juan Negrín y los comunistas. In: *El País*, 09/10/2006.
- (20) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 96.
- (21) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 125-127.
- (22) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 128.
- (23) D. ABAD DE SANTILLAN, *Por qué perdimos la guerra*, Madrid: Del Toro, 1975. De oorspronkelijke versie uit 1940 staat integraal op het internet: www.somnislibertaris.com/libro/porqueperdimoslaguerra/index04.htm
- (24) A. BEEVOR, *De strijd om Spanje [...]*, p. 440.

AUTEURS

Widukind De Ridder (° 1980) is licentiaat geschiedenis (VUB). Hij publiceerde in het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* het artikel 'De communistische subjectiviteit onder de Koude Oorlog: de uitsluitingen uit de Kommunistische Partij van België'. Momenteel bereidt hij een doctoraat voor over loonsystemen en loonvormen in de Belgische industrie (VUB, promotor: prof. dr. Peter Scholliers).
wderidder@vub.ac.be

Bert Govaerts (° 1952) is documentairemaker bij de VRT. Hij was van 1992 tot 1997 redacteur van de historische rubriek *Boulevard* op TV2 en leidde op Canvas het programma *Histoires* tot 2002. Hij publiceerde in diverse tijdschriften een aantal artikels over onderwerpen op de grens van literaire en politieke geschiedenis.
bert.govaerts@skynet.be

Bob Reinalda (° 1947) studeerde politicologie en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1966-1973). Hij doceert internationale betrekkingen bij Politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij schreef over de Nederlandse en internationale vakbeweging van hand- en hoofdarbeiders en is redacteur van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA, 9 delen, Amsterdam: IISG/Aksant 1986-2003; www.iisg.nl/bwsa). Tot zijn sociaal-historische publicaties horen: *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen* (De Knipe: Ariadne, 1989 (met Natascha Verhaaren)) en *The International Transportworkers Federation 1914-1945. The Edo Fimmen Era* (redactie; Amsterdam: IISG, 1997). In *Brood & Rozen* ((2003)2) publiceerde hij de bijdrage 'Internationale politiek-sociale bewegingen in de 19e eeuw: een relativering van de internationale arbeidersbeweging'. Zijn politicologisch onderzoek betreft internationale organisaties, zowel intergouvernementeel als privaat.
b.reinalda@fm.ru.nl

Voor u gaan we graag ver

Voor wie vol toekomstplannen door het leven danst, gaat P&V graag ver. **De P&V adviseur in uw buurt en onze Klantendienst zorgen samen voor de service die het best bij u past.** Zo kunt u zich voluit concentreren op uw leven en uw passies. En daar is het ons als gedreven verzekeringspartner met 100 jaar ervaring om te doen.

Bel onze Klantendienst op 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be voor onmiddellijk advies of een afspraak met een P&V adviseur.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

100 jaar P&V

[verzekeringsovername niet geldig onder het codenummer 0058]

**Moeilijke zaken eenvoudig maken.
Dat doen we voor jou.**

www.deltalloydbank.be

delta lloyd
BANK
samen opbouwen

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 19 euro

Bibliotheken en archieven: 19 euro

Organisaties: 38 euro

Buitenland: 40 euro

Los nummer: 5 euro (+ 2 euro portkosten)

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab-ISG.

De leden ontvangen *Brood & Rozen* en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

U kunt zich abonneren via

[T] 09 224 00 79 - [F] 09 233 67 11

[E] broodenrozen@amsab.be

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Website: broodenrozen.amsab.be

Brood & Rozen is tevens te koop bij:

Amsab-ISG, Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Marxistisch Antiquariaat AURORA, Jean Volderslaan 34, 1060 Brussel

DE GROENE WATERMAN, Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM, D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX, Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY, Zwijnaardsesteenweg 6, 9000 Gent

amsab
Instituut voor Sociale Geschiedenis

Met steun van de
Vlaamse overheid

